НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың, август 31-де үнүп эгелээн

№ 73 (17021)

2005 чылдың, июль 5, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 20.00
Садар өртээ – 3 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

ГУБЕРНАТОРЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИН УЛГАТТЫРГАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Москвага ажыл-албан кылып чорааш, дүүн, июль 4-те, ээп чанып келген. Кызылдың аэропортунга Шериг-оол Дизижиковичини Тыва Республиканың Чазак кежигүннери, харыысалгалыг ажылдакчылары, журналистер уткуп алган.

Массалыг информация чепсектериниң журналистери ажыл-албан кылып чораанының түннелдерин допчузу-биле чугаалап бээрин Шериг-оол Дизижиковичиден дилээн. Ооң харыылааны болза:

— Калининградка Күрүне Чөвүлелиниң президиумунуң хуралы болуп эрткен, ооң ажылынга киришкеш келдим. Федералдыг төп биле Россия Федерациязының субъектилериниң аразында немелде бүрүн эргелерин аңгылаанының күселибиле федералдыг харылзаалардың механизмин сайзыраңгайжыдарының дугайында кончуг чугула айтырыгны орта чугаалашкан. Бо хүнде 114 бүрүн эргени Россия Федерациязының субъектилеринге дамчыдып берген болгаш быжыглаан. Мурнунда губернаторлардан алгаш барган чамдык бүрүн эргелерин субъектилерниң дээди эрге-дужаалдыг удуртукчуларынга дедир эгидип, дамчыдып берген. Суд болгаш прокуратура органнарындан аңгы бүгү күш структураларын Федерацияның субъектилериниң баштыңнарынга дамчыткан. Ооң иштинде кадрлар айтырыын шиитпирлээри база кирген, кадрларны томуйлаарын губернаторларны дамчыштыр чорудары көрдүнген. Күрүне Чөвүлелиниң президиумунга мындыг чугула айтырыгларны шиитпирлээн — деп, түннелинде Шериг-оол Дизижикович чугаалаан.

Чурукта: Кызылдың аэропортунга ужуражылга үезинде.

Бистиң корр.

В. САВИНЫХТЫҢ чуруу.

Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң Президиумунуң «Федеративтиг харылзаалар механизмин сайзыраңгайжыдарының дугайында» айтырыг талазы-биле 2005 чылдың июнь 30-де болуп эрткен хуралынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың

ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг Владимир Владимирович!

Хүндүлүг коллегалар!

Биске саналдаан материалдардан алгаш көөрге, айтырыгны белеткээриниң талазы-биле ажылчын бөлүк болгаш Президентиниң Администрациязы улуг ажылды кылып чоруткан-дыр. Ук төлевилелдерни кол оорга кылдыр алгаш, Күрүне Чөвүлелиниң хуралынга киирип болур-дур.

Оларга хамаарыштыр чамдык санал-оналдар бар.

Бирээде. Илеткелдиң 10-гу арнында ажылчын бөлүк эргечагырганың федералдыг органнарының болгаш Федерация субъектилериниң күрүне эргечагыргазының күүсекчи органнарының бүрүн эргелериниң удурдедир дамчыдып бериишкин механизми федералдыг хоойлужудулгада болур-чогуур тодарадыышкынны албаан, «аңаа хамаарышкан Федералдыг хоойлуну (эрге-хоойлу актызын) ажылдап кылыры болгаш хүлээп алыры чогуур» деп кончуг шын үнелелди кылган. Ону бүрүү-биле деткип тур мен. Мээң көрүжүм-биле алырга, ындыг хоойлу херек. Хөйге билдингир №122-ФЗ хоойлуну хүлээп алганының соонда, хамык үүлдү федералдыг өнчүү болгаш федералдыг мандаттарны федерацияның субъектилеринге дамчыдып бээриниң чурумунуң дугайында хоойлужудулга актызының хүлээп алыышкынындан эгелээр турган. А ол дээрге, бирги ээлчегде, бюджеттер аразында харылзаалар болгаш бюджет федерализми-биле дорт холбашкан болгай.

Тыва Республикага хамаарыштыр чижеглей алыылыңар: регионга дамчыдып берген өнчүге болгаш федералдыг мандаттарга бюджет чарыгдалдарының түүү ***1млрд. 108 млн. рубль*** болуп турар. А 2005 чылдың трансферттеринде оларны дуглаарынга чүгле ***129 млн. рубльди*** федералдыг бюджеттен бээри көрдүнген.

Республика бюджединче шилчээн коллективтерде ук өнчүү, ооң иштинде 12 профессионал училищени тударынга Москвадан он-он чылдар дургузунда кээп турган федералдыг акша-хөреңгилер кайнаар чиде бергенил деп кайгап-харап турарлар. Чүгле бюджет адырының ажылдакчыларының бо чылдың январь 1-ден шалың акшазын 20 хууга өстүреринге безин 599 млн. рубльдиң немелде үндезин-дөстерин дилептывары негеттинген. Ону кайыын алырыл ынчаш? Регионнарның боттуң орулгаларын көвүдедириниң күсели-биле бе? Ийе. Ынчалза-даа оларның арга-шинектери база өй-кызыгаарлыг-ла болгай. 2000 чылдан тура республиканың боттуң орулгалары 5,4 катап көвүдээн, каттышкан продуктунуң хемчээли деннештирген өртектер-биле 45 хууга өскен. Ындыг-даа бол, мындыг темпилер турзажок, федералдыг өнчүү болгаш мандаттарны саң-хөө хандырылгазы чокка дамчытканының ужун республика дотациялыг регионнарның санында артпышаан.

Хоойлу төлевилелин белеткеп тура, ажылчын бөлүктү тургузарын база федерацияның дамчыдып бергени өнчүүнүң болгаш мандаттарның байдалын, оларның саң-хөө үндезин-дөстери-биле хандыртынганын өөренип көөрүн саналдап тур мен. Ындыг чүүл чылды чогумчалыг доозар арганы бээр. Шалың акшазының, пенсияларның, пособиелериниң төлелгези-биле холбашкан бөгүнгү даштыкы амыр-тайбың байдал – ол дээрге сагыш мегелээшкинидир, ону чурттуң Саң-хөө яамызы регионнарга трансферттерни 3-4 кварталдардан аткаар шылчиткени-биле чедип алдынып турар.

Өнчүү болгаш мандаттарны дамчыдып бээриниң чурумунуң дугайында хоойлудан аңгыда, эң адаккы социал майыктарга болгаш чурттакчы бүрүзүнге онааштыр регионнарның эң адаккы бюджет хандырылгазынга үндезилеттинген бюджет федерализминиң дугайында хоойлу херек. Ындыг чүүл ниитилелди ядыылар болгаш байларга аңгылаштырарын болдурбазынга, социал частыышкындан ойлаарынга дузалаар.

(Уланчызы 2-ги арында).

2005 чылдың ийиги чартык чылында «Шынның» чагыдылгазы

«Шын» солуннуң дугайында ол-бо солуннарга нүгүл долган материалдар парлаттынып-даа турза, 2005 чылдың ийиги чартыында «Шын» солунну 6381 ерге чагыдып алган. Ооң кырынга «Тывапечать» киоскилерин дамчыштыр солунну 600 ажыг номчукчулар садып алгаш, номчуп турарын санааргa, «Шынның» тиражы 7000 кезек чеде бергени ол. Бо солунну республиканың 30-40 хире муң чурттакчылары номчуп турары моон илдең-дир. Бирги чартык чылда турган чагыдылгадан тираж саны элээн кызырылгандаа болза, номчукчуларывыстың кымның-даа салдарынга алыспайн, турум, доктаамал бооп турарының херечизи-дир.

Ийиги чартык чылда «Шын» солуннуң чагыдылгазын кожуннар аайы-биле таныштырарга **байдал мындыг:**

1.Бай-Тайга — 723 кезек.
2.Барыын-Хемчик—330
3.Чөөн-Хемчик—1396
4.Каа-Хем –118
5.Кызыл кожуун—241
6.Мөңгүн-Тайга –218
7.Өвүр –502
8.Бии-Хем –125
9.Сүт-Хөл –674
10.Тере-Хөл –билдинмес
11.Таңды –155
12.Тес-Хем –202
13.Тожу –149
14.Улуг-Хем –532
15.Чаа-Хөл –360
16.Чеди-Хөл –165
17.Эрзин—336
18.Кызыл хоорай –155 кезек.
Шупту—6381 кезек.

Моон алгаш көөрге, 2740 өрегелиг Чөөн-Хемчик кожуунда «Шын» солуннуң чагыдылгазы дээш ажыл эки чоруп турар-дыр. Ында ийи өрегениң бирээзи-ле бо солунну номчуп олурары өөрүнчүг. Ол ышкаш Сүт-Хөл кожуунуң үш өг-бүле бүрүзү-ле «Шын» солунну номчуп турар.

Ындыг-даа болза, бирги чартык чылда эки түннелдерни чедип алган чамдык кожуннарда «Шын» солуннуң чагыдылгазы чавызаан. Чижээлээрге, Байтага кожуунда 2737 өреге бар, «Шын» солунну бирги чартык чылдыындан 468 кезек эвээшти чагыткан. Эрзин кожуунда 1982 өреге санаттынып турар, бирги чартык чылда 700 хире кезекти чагыдып турган болза, ам ооң чартыы безин четпес. Улуг-Хемде 1966 өреге бар, а «Шынны» чүгле 532 өреге чагыткан. Чеди-Хөлде 977 өрегениң чүгле 165-и «Шынны» номчуп олурар.

Бергелер турза-даа, «Шынның» номчукчулары, бижикчилери солун-биле харылзаазын кошкатпайн, чагааларны, медээлерни чорудуп турарынга өөрүп турар бис. Хоочун бижикчилеривиске немештир аныяк, чаа авторлар хүн келген тудум немежип, чогааткан шүлүктерин, чогаалдарын бисче чорудуп, редакция-биле быжыг харылзааны туда бергенин демдеглевес аргажок.

Хүндүлүг номчукчуларывыс!

Чылдың ийиги чартыы чаа эгелеп олурарын билир бис. Амдаа мурнувуста солунну чагыдып, номчуур үе бар.

Үстүнде парлаттынган медээкөргүзүглер август айдан эгелеп немежип эгелээр дээрзинге идеге арттывыс. Чүге дээрге, ай бүрүзүнден эгелеп чагыдылга уламчылап турар дээрзин утпаңар, эргим номчукчу!

ЧАГАА КИЛДИЗИ.

ТЫВАГА СОҢГУЛДАЛАР БОЛУП ЭРТКЕН

Бо чылдың июль 3-те, улуг-хүнде, республиканың хоорайларынга болгаш сумуларынга Тыва Республиканың төлээлекчи органнарның депутаттарының, хоорайларның, (Шагаан-Арыг, Чадаана, Каа-Хем суурнуң), көдээ чурттакчылыг черлериниң (сумуларның) баштыңнарының соңгулдалары болуп эрткен.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының июль 4-те дыңнатканы-биле алырга, чер-черлерге соңгулдалар кандыг эрткенинге болгаш ооң түннелдеринге хамаарыштыр амдыызында четче медээлер чок болуп турар. Ол дугайында дараазында үнер солуннардан номчуп болур.

Бистиң корр.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ийиде. ***Бүрүн эргелерин эде хуваары көрдүүп турар федералдыг яамыларның болгаш ведомстволарның даңзызынче Күрүнениң статистика албанын*** немээрин саналдап тур мен. Силерниң Чарлыктарыңарга дүүштүр, Владимир Владимирович, чуртка 2006 чылдың январь 1-ден — көдээ ажыл-агый, 2007 чылдың январь 1-ден экономиктиг чизени чорудары Силерниң шынныыңарны бадыткаар. Ынчан бис күрүне статистиказының боттуг амыдыралдан кайы хире чыдып калганын көре бээр бис. Бөгүн көдээ статистика херек кырында буурап дүжериниң кырында келген. Ол тарылга шөлдериниң, дүжүттүң, малдың баш санының, ооң продуктулуунуң дугайында санмедээлерниң шын-мегезинге контрольду боттандырып шыдавайн турар. 131-ФЗ дугаарлыг хоойлунуң боттанылгазынга ажыл ол бүгүнү илередип келди. Хамык ажылды боттуң холунга алыр, статистика албаннарының хүлээлгелерин күүседир ужурга таварыштывыс. Ынчап болбас-даа болза, чаа методика езугаар чурттакчылыг черлерниң болгаш суурларның ажыл-агыйжы дептерлерин долдурдувус. Чурттакчы чоннуң херек кырында амыдыралының деңнелин база ооң күшажылга хаара туттунганын илередири-биле, ***өг-бүле бүрүзүнүң социал болгаш экономиктиг паспорттарын*** тургускан. Бистиинде мында карышкактар кайы хире илереттинген деп бодаар силер. Статистика албаннарының ажылынга федералдыг, регионалдыг болгаш муниципалдыг статистиканың аразында чурттуң бүгү девискээринге көргүзүглерниң шыңгыы майыктарынга оргаланган хоойлужуттунган хөөннежилге турар ужурлуг.

Айыттынган даңзыже ***үндүрүг албанын*** киириериниң аргазын өөренип көөрүн саналдап тур мен.

Бөгүн херек кырында чурттакчылыг черлер деңнелинде үндүрүг политиказын кым-даа чорутпайн турар.170 муң дөрбелчин километр шөлдүг, тарамык болгаш чедери берге чурттакчылыг черлерлиг, агаар-бойдузу кадыгдошкун республикада үгле 3-4 районнар аразының албаннарын тургускан. Мындыг үүл кижилерниң үндүрүг онаалдазындан массалыы-биле ойлаарынга, чажыт экономиканың тыптырынга чедирип турар.

Үште. ***Кадр политиказының чорудулгазынга*** төптүң болгаш регионнарның харылзааларын өөренип көргү дег. Үгле күрүне болгаш муниципалдыг албаннарның адырынга эвес, а экономикага кадрларны белеткээриниң адырынга база. Тус чер бот-башкарылгазының реформазы болгаш үш деңнелдиң бюджединче шилчилге бо айтырыгларны чидиибиле көдүрүп турар. Чаңгыс чижекти киирип көрейн. Одалга сезонун республикага эгелээринге чедир 1,5-2 ай арткан. Хеп-хенертен Россияның Өнчү-хөреңги яамызы республикада кара чаңгыс хөмүр-даш уургайының директорун ажылдан үндүргеш, ооң орнунга Москвадан чаа кижини томуйлап каан. Ук бүдүрүлге чериниң айтырыгларының талазыбиле чурттуң Чазаанга, Россияның Одалга болгаш үлетпүр яамызынга четтивис. Айтырыгның алыс утказынга харыы мындыг – федерацияның өнчүзү болганда, ол дээрге силерниң херээңер эвестир. Өнчү, чугаажок, федералдыг болбайн аан, бир шагда ынчап барган үве ышкажыл. Ынчалзадаа тос айның дөртен градус сооктуг одалга сезону дээш республиканың Чазаа харыылаар апаарла болгай.

Ынчангаш Силерден дилээривис болза, Владимир Владимирович, Силерге таарымчалыг үеде, аргалыг-ла болза июльда, хөмүр-даш адырының хөгжүлдезиниң перспективаларын болгаш 2004 чылдың майда хүлээп алыышкыныңар үезинде Силерниң бергениңер даалгаларның күүселдези-биле холбашкан айтырыгларны сайгарып чугаалажыр-биле мени хүлээп ап көрүңер.

Дөртте. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнарынга боттандырары-биле дамчыдып берген бүрүн эргелерниң түңнел таблицазынче чурттуң Федералдыг Хуралынга Силерниң Айыткалыңарда чидиибиле көдүртүнген айтырыгларга барымдаалап, ***өг-бүле быжыглаашкынының, ие-чаштың болгаш аданың камгалалының политиказын чорударын база ону акшаландырарының айтыыын*** немээрин саналдап тур мен. Бо адырга чоокку чылдарда байдалды үндезини-биле өскертири база Россияның өндүр чоруун кадагалап арттырарының кол фактору – чурттуң чонунуң чайгаар өзүлдезин чедип алыры-биле. Мында чугаа регионнарның болгаш федералдыг төптүң ажылының ийи аңгы-башкалыының дугайында чоруп турар. Чер-черлерге ажылды регионнар организастаар, а уруглар пособиелериниң төлээшкинин чурттуң Чазаа бодунга алыр.

Эң-не сөөлүнде. Ол болза ***131-ФЗ дугаарлыг Федералдыг хоойлуга*** хамааржыр. Бистиң коллегаларывыстың маңаа хамаарыштыр үзел-бодалдары аңгылажып турар-дыр. Бир кезек улус ук хоойлуну 2006 чылдың январь 1-ден эвес, а 2008 чылдан киирерин саналдап турар, а бир чамдыктар регион бодунуң белеткелиниң хире-шаа-биле хоойлуну ажыглалга киргенде, регионнарны «хостуг эжиндириишкинче» салыптарын саналдап турарлар. Маңаа хамаарыштыр бодумнуң үзел-бодалымны илередикседим. Республикада кончуг улуг белеткел ажылдары чоруп турар. Бо чылдың июль 3-те чурттакчылыг черлер депутаттарының база оларның даргаларының соңгулдалары эртер. 1200 ажыг депутаттар болгаш чурттакчылыг черлерниң удуртукчулары соңгуттурар. Кадрлар өөредилгези чоруп турар. Ам безин 240 хире кижи өөредилгени эрткен азы ниити пландан 40 хуузу-дур. Соңгуттурган бүгү депутаттар болгаш удуртукчулар 72 шактыг программа езугаар өөредилгени эртер, шынзылгаларны болгаш сертификаттарны алырлар. Өөредилгени чорударда өөредилге черлериниң дыштанылгалар үезинде хосталган аудиторияларын ажыглаар. Лекцияларны болгаш практиктиг кичээлдерни тускай мергежилдиг эртемденнер эрттирер, ооң иштинде Новосибирскиден, Томскиден, Красноярскиден. Ынчап кээрге, Владимир Владимирович, Тыва бодунуң девискээринге 131-ФЗ дугаарлыг хоойлуну 2006 чылдың январь 1-ден киирер сорулгалыг. Чуртка бо хоойлу-биле ажыл ийи чыл ашкан, ооң ажыглалга киирерин 2008 чылга чедир аткаарладырының ажыы бар бе?

Кичээнгейиңер дээш четтирдим!

ХОСТАЛГА, ТАЙБЫҢ ДЭЭШ ДЕМИСЕЛЧИ

Далай-Ламаның 70 харлаанынга

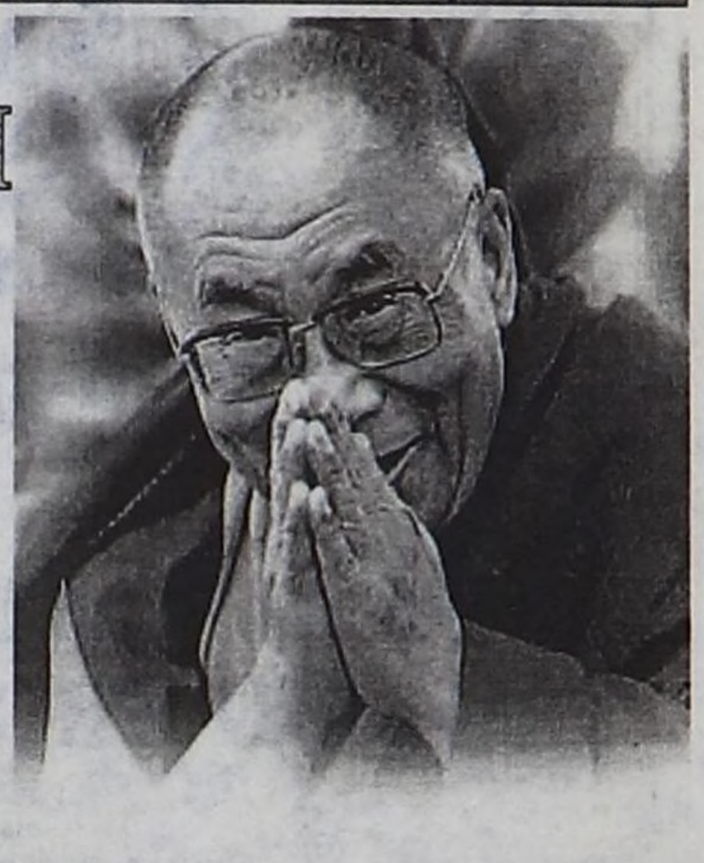

Ыдыктыг XIV Далай-Лама Тензин Гьяцо (Океан Держатель Учения) 1935 чылдың июнь 6-да (тибет календарь езугаар Ыяш Хаван чылы) Тибеттиң соңгубарыын талазында Докхам районнуң Такцер деп бичии суурга төрүттүнген. Ооң адазы Чойкьон Церинг, авазы Сонам Цомо бөдүүн тараачыннар чораан. Төрүттүнгенде ону Лхамо Дхондруп деп адаан. Ыдыктыг Далай-Лама «Мээң черим болгаш мээң чонум» деп автобиографиязында мынчаар бижээн: «Бир эвес бай аристократ өг-бүлеге төрүттүнген турган болзумза, ядыы тибетчилерниң сагыш-сеткилин, салым-чолун, бодалдарын билбес турган мен. Ынчангаш оларны кээргеп, салым-чолун чиигедир хемчеглерни кезээде ап келдим».

XIII Далай-Лама 1909 чылда чер кезип, мөргүл кылып чорааш, Такцер суурга чедип, ол черниң бойдус чурумалының чаражын магадаан. 1937 чылда чаа Далай-Ламаның катап төрүттүнерин дилээн бөлүк ламалар Такцер суурга келген. Чырыткылыг XIV Далай-Лама «Мээң черим болгаш мээң чуртум» деп номунда мынчаар айыткан: «Катап төрүттүнген бичии чаш уруглар ооң мурнунда чуртталгазында кижилерни, эт-септи утпаан болур. Оларны кым-даа өөретпээн-даа болза, чамдыктары шажын номналын номчуп билир. Ламага мээң чугаалаан бүгү чугаам, ооң дилеп чорааны катап төрүттүнер Далай-Ламаны тыварынга үндезинни берген». Шенелделерни эрткен соонда дөрт харлыг Лхамо Дхондрупту катап төрүттүнген XIII Далай-Лама деп бадыткаан. Ынчан Такцер суурнуң турары Тибеттиң чөөн району Кыдаттың хыналдазының адаанга турган. Тибеттиң чазаа болгаш тус черниң чагыргазы-биле дыка үр үениң дургузунда чугаалажыышкыннарны кылган соонда, 1939 чылдың октябрьда Ыдыктыг Башкы бодунуң ада-иезиниң бажыын каггаш, Лхасче чорупкан. 1940 чылдың февраль 22-де Ооң дүжүлгеге олурарының езулалы болуп эрткен.

Ыдыктыг Тэнзин Гьяцону Йонгзин Линг Ринпоче болгаш Йонгзин Тричанг Ринпоче деп ийи шыырак билиглиг башкылар тускай чаңчылдыг системага өөредип турган. Ооң программазынга «беш улуг», «беш бичии эртемнерни» киирген. «Беш улуг эртем» дээрге логика, тибет уран чүүл, культура, санскрит, медицина, буддизм философиязы-дыр. «Беш бичии эртемнер» дээрге шүлүк чогаалы, хөгжүм, шии уран чүүлү, астрология болгаш дыл эртеми-дир. Ыдыктыг Башкы 24 харлыг тургаш, сарыг шажынның үш улуг университединге шажын дылының докторунуң эртем чадазын чедип алырының шылгалдаларын чедиишкинниг дужааган. Шылгалдаларны чылдың эртип турар шажынның улуг байырлалы—чаа чыл Монламынга кылып турган. Ыдыктыг Башкы 20 муң эртемден-лама олуржуп турда, шылгалдаларны тергиин эки дужаагаш, шажын эртемининг доктору (Геше Лхарамба) атты алган.

1949 чылда тибет-кыдат харылзаалар чидигленген. Кыдаттың чазаа Тибет Кыдаттың кезии деп бадыткап туруп берген. Бодунуң чонунуң сагыш-сеткилин, туружун илеретпишаан, Далай-Лама мынчаар бижээн: «1912 чылдан 1950 чылга чедир Тибет кайыдаа чуртка хамаарышпас тускай күрүне турган, бистиң эрге-байдалывыс 1912 чылда турганы-биле дөмей хевээр арткан. 1950 чылда кыдаттың шерии Чөөн Тибеттиң девискээринче кирип келгени байдалды мырыңай нарыыдаткан».

1956 чылда Тибеттиң Националдар ассамблеязының онза сессиязы Далай-Лама Башкыга шажын эрге-чагыргазын долузу-биле хүлээп алырын дилээн. Ынчан Ол 16 харлыг турган. Ыдыктыг Далай-Лама бүгү күжениишкинин тайбыңны камгалаарынга, буддизм чечектелип хөгжүүрүнге, тибет чоннуң амыдырал-чурттагазын экижиде-ринге тураскааткан. «Мээң чуртум болгаш мээң чонум» деп номунда XIV Далай-Лама мынчаар айыткан: «Будданың бир дугаар испасилие өөредииниң бүзүрелдиг талалакчызы мен. Ол өөредигни Индияның шылгараңгай хөй-ниити ажылдакчызы ыдыктыг Махатма Ганди амыдыралынга ажыглап чораан. Бистиң хостуг чоруувусту ок-боонуң күжү-биле эгидер деп турар кандыг-даа оралдажыышкынга шуут удур мен». 1954 чылда Кыдат чазактың чалааны-биле Ыдыктыг Далай-Лама аңаа чораан. 1956 чылда Будданың төрүттүнген хүнүнден бээр 2500 чылын демдеглээн байырлалга киржири-биле Индияга чорааш, Индияның премьер-министри Джавахарлал Неру база Кыдаттың премьер-министри Джоу Эн-лай олар-биле ужуражып, Чөөн Тибетте тургустунган берге байдалдың дугайында чугаалашкан.

1959 чылдың март 10-да Лхаска кыдат шериглериниң кезектери-биле тус черниң чурттакчыларының аразында чепсектиг чөрүлдээ болган. Хан төгүүшкүнүн болдурбас сорулга-биле Ыдыктыг Башкы Лхастан чоруурун шиитпирлээн. Индияның Чазаа, ооң чону Далай-Ламаны, ооң чеден сес муң шажынчы талалакчыларын хүндүлээчел езу-биле эптиг-найыралдыг хүлээп алган. Чырыткылыг XIV Далай-Лама 1960 чылдан бээр Индияның Дхарамсала хоорайда чурттап турар. Ол хоорайны «биче Лхас» деп бо-ла адай берген турар. Ол 1955 чылдан 1979 чылга чедир үеде Тибетке чок кылдыр узуткаттынган сарыг шажынның бурунгаар депшилгезин Индияга шыгжап арттырар дээш болдунар-ла бүгү чүвени кылган. Ламаларның 99 хуузун тарадыпкан, будданың уран чүүлүнүң чогаалдары, уран чогаалдың тураскаалдары узуткаттынган, шажынны дыка үр үениң дургузунда хоругдаан турган. Ыдыктыг Далай-Лама делегейниң 41 чурттарынга чедип, шажынның удуртукчулары, политиктиг, уран чүүл ажылдакчылары, сайгарлыкчылар-бизнесменнер-биле ужуражып турган. Каяа-даа чорааш, кижи төрелгетенни бир демниг кылдыр каттыжарынче, делегейге быжыг тайбың дээш туржурунче кыйгырып, суртаалдап, ону боттандырары кижи бүрүзүнүң ыдыктыг херээ кылдыр санап келген. 1973 чылда Далай-Лама VI Папа Павел-биле, а II Папа Иоанн Павел-биле каш катап ужурашкан.

Эрткен үүс чылдың чеден чылдарында Чырыткылыг Башкы Барыын чурттарже чоруп эгелээн, сураглыг эртемденниң, тайбың дээш туруштуг демиселчиниң ат-алдары ынчан алгаан. Ыдыктыг Башкы 17 номну бижээн, ооң иштинде буддизм философиязы, автобиографиялыг очерктер, чугаалар, үүлдер кирген. Делегейниң дыка хөй улуг университеттери Ооң буддизм философиязының талазы-биле ханы утка-шынарлыг эртем ажылдары дээш хүндүлүг доктар атты тывыскан. Дыка хөй тускай шаңналдарны Ол алган, ооң иштинде хосталга болгаш тайбың дээш туруштуг демиселчиге тывыскан Нобель шаңналы бар.

Сарыг шажын нептерезин

1995 чылдың август 2-де Тывада сарыг шажынның болгаш Тибеттиң өңнүктери ниитилелдериниң бөлүк төлээлери Моолдуң найысылалы Улан-Батор хоорайда Кандан хүрээзинче Ыдыктыг XIV Далай-Лама башкының 60 харлаанынга тураскааткан Калачакра бурганның ховар болур мөргүлүнче аъттанылпкан бис.

Кандан хүрээзинге кежээ орай чеде берген бис. Хүрээ хоорайның чиңгине төвүнде бедик дөң хевирлиг черде аажок улуг девискээрни ээлеп чыдар. Орай-даа четкен болзувусса, хүрээниң ажылдакчылары бистерни чылыы-биле уткуп хүлээп, турумчуп чурттаар черивисти тускайлап, айтып бердилер. Калмыкия, Бурятияның төлээлери бистер-биле деңге чыгыы келдилер. Шупту одагланып хондувус.

Даартазында коллективтиибиле Кандан хүрээзиниң хериминиң иштинче кирип, шаанга киир сонуургадывыс. Сарыг шажынга хамааржыр көрүп көрбээним таныва-зым үүлдер-ле хөй. Сарыг шажынның дериг-хереке-лдери, ном-судурлары дээш, өске-даа сарыг шажынга херек янзы-бүрү бараа-нарны киоскилерде дүнхүн дивейн садып турар. Кандан хүрээзинде дуганнардан эң-не көрүштүг, чаражы Калачакра бурганның дуганы чорду. XIV Далай-Ламаның мөргүл кылыр олудунуң хүн үнер талазында даштыкыдан келген төлээ аалчыларга тускайлап каан чаъс өтпес улуг, делгем майгынны тиккен. Далай-Лама Башкының мөргүл кылыр олудунуң мурнуу талазында шөлдү хүреңкызыл чаңгыс аай тоннарлыг лама башкылар, хуурактар ээлепкен, бир-ле далай чалгыы-ла, хөлбеңейнип көжүп, чалгып турган ышкаш. Сарыг шажынның демниг сүр күжүн көргүзүп турары ол. Европадан мөргүлге келген эр, херээжен, аныяк, чалыы-даа улустарның хөйүн кайгаан мен. Моон алгаш көөрге, сарыг шажынның дазыл, дөзү улам ханылап, делегей шажыннарында база бир көскү черни ээлей бергенинде, кижиниң сагыш-сеткилин оттуруп, делгем базым-биле бурунгаарлап орарында маргылдаа чок.

(Уланчызы 4-кү арында).

Бодунуң шилип алган мергежилинге бердинген кижилер-биле чугаалажырга безин бо кижиге өөрүнчүг кылдыр сагындырып кээр. Шынап-ла, бо ажылдап келген чылдарымда кандыг кижилер-биле ужуражып, чугаалашпадым дээр боор. Оларның аразында кандыг-даа мергежилдиң кижилери бар. Оон дараазында чаңгыс шын түңнелди үндүрген мен: бир эвес кижи бодунга тааржыр мергежилди шын шилип алган болза, ол амыдыралдың нарын оруктарынга кандыг-даа бергелер турза, торулбас болгаш бодунуң туружунга бүзүрелдиг болур.

Ортумак салгалдың тыва интеллигенциязында төлептиг кижилерниң бирээзинге — республиканың Орук агентилелиниң кол инженери Кызыл-оол Мыйдорович Сарыгларны хамаарыштырып болур. Оон намдарында амгы салгалга өөредиг болур үүлдер хөй. Школа дооскан соонда, шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш, Омск хоорайга Сибирьниң орук-автомобиль институдунга өөренип киргеш, ону 1977 чылда чедиишкинниг дооскаш, орук мастеринден ажылдап эгелээш, республиканың Орук агентилелиниң кол инженеринге чедир узун орукту эртип келген.

Кызыл-оол Мыйдорович школага өөренип турган-ла, инженер болур изиг күзелдиг чораан. Өскен-төрээн чурту — Барыын-Хемчик кожуунну Аксы-Барлык. Шапкын Хемчик хемниң кыдыынга оон чаш чылдары эрткен. Ол үеде Бай-Тайга кожуунче аргышкан машиналар Аксы-Барлык суурну таварып эртер, ол-ла хөй машиналарны көрүп турган бичии кижиниң сагыжынга инженер болур изиг күзел ынчаар-ла төрүттүнген хевирлиг. «Ачам шериг албанын Сахалинге эрттирген болгаш орус дылга колдуу арыг чугаалаар турган, ынчангаш ол мени даадыла үве чугаалаарда, «сынок» дээр кижи. Мени бичиимден тура инженер болур сен деп чагып чораан» деп, Кызыл-оол Мыйдорович чугаалап орду.

1977 чылда Сибирьниң орук-автомобиль институдун дооскаш келирге, аныяк специалисти Ак-Довурактың орук-ажыглал участогу №208-тиң мастеринге ажылдаары-биле чоруткан. Ийи чыл хире мастерлеп ажылдап турда, удуртукчу ажылга оон ботбашкарнып ажылдап билирин болгаш бодунуң тускай эртеминиң талазы-биле ханы билиглиин өөренип көргеш, «Тываавтоорук» эргелели ону Ак-Довурактың орук-ажыглал участогунуң кол инженеринге депшиткен. «Ак-Довурак—Абаза оруу мээн амыдыралымның школазы болган» деп, Кызыл-оол Мыйдорович чугаалааш, улаштыр мынча диди: — Тыванның иштики оруктарында эн берге оруктарга бо автоорук хамааржыр. Ону кыжын, чайын ажаап-тудары безин дыка нарын. Ылаңгыя кышкы үеде үүс дугаарлыг артка ээлчег аргазы-биле доктаамал хайгаарал тургузар. Ийи дугаарында,бистиң республиканы Россия-биле харылзаштырып турар ийи дугаар судалывыс болгай, ынчангаш ол орук Саян оруу-биле дөмей, доктаамал хайгааралдың адаанга турар. Чаа институт дооскан кижи бо автоорукка ажылдап эгелээш, дыка хөйну өөренип алган мен.

«Ак-Довурак—Абаза автооруу амыдыралым школазы болган» деп оон чугаалаары-даа чөптүг. Кажан бо орукту ажыглалга киирип турда, ону кылган орукчуларны «маадырлыг оруктуң орукчулары» деп адааны таварылга эвес-ле болгай. Ак-Довурактың орук-ажыглал участогун эде тургусканы-биле аргадуржулганы апкан аныяк инженерни, «Тываавтоорук» эргелели республиканың алды кожуунунуң белдиринде турар Чадааананың орук-септелге-тудуг эргелелиниң план-бүдүрүлге килдизиниң начальнигинге ажылдаары-биле чоруткан. Борта ажылдап тургаш, Кызыл-оол Мыйдорович бүдүрүлгениң иштики ажылынга улуг аргадуржулганы чедип алган.

Ол үеде «Тываавтоорук» эргелели республиканың иштинге эң-не нарын автооруктарны кылып эгелээни-биле, арга-дуржулгалыг инженерлерни бодунуң аппарадынга ажылдадыры-биле чалап эгелээн. Ынчангаш 1991 чылдан эгелээш, «Тываавтоорук» эргелелинге барыын талакы кожуннарның автооруктарын харыылаар башкарыкчы инженер болуп ажылдап эгелээн. Баштайында ол Хандагайты—Мугур-Аксы аразында автоорукту кылдыртып эгелээн. Далай деннелинден 3 муң ажыг километрде турар тайга-сын кыры-биле автоорук кылыры ындыг-ла амыр эвес болган. Кылып турганының кадында, чаъсчайыктың үер-суу бо-ла үреп кааптар. Ынчалза-даа бо автоорукка «Тываавтоорук» эргелели эң күштүг техникалыг орук эргелелдерин хаара тутканы-биле, көрдүнген хуусаазында ону тудуп доосканнар. Борта ажылдап тургаш Кызыл-оол Мыйдорович улуг арга-дуржулгалыг орук инженери деп бодун бадыткаан.

Хандагайты—Мугур-Аксы аразында автоорукту кылдыртып турган оон арга-дуржулгазын автоорук эргелели өөренип көргеш, Хандагайты-Торгалыг аразында кызыгаарны оя бээр автоорукту кылдыртырынга «Тываавтоорук» эргелелиниң кол куратору кылдыр тургусканы таварылга эвес. Кажан Кызыл-оол Мыйдорович бо орукту кылдыртып турда, чаңгыс эвес катап ужуражып, ол оруктуң дугайында материалдарны бижээн кижи мен. Автоорукту кылырының дөзевилел-төлевилел документизи оларның холунга турган-даа болза, ажылды кылып эгелей бээрге, база-ла шаптараазыннар тургустунуп кээрин ынчан-на меңээ чугаалап органын кончуг эки сактыр-дыр мен.Бодунуң аажы-чаңы бүдүштүг болгаш кандыг-даа ажылды кылырда, ону бүгү талазы-биле өөренип көөр хевирлиг кижи чораан деп ынчан билген мен.

Хандагайты—Торгалыг аразында автоорукту кылдыртып тургаш, дөзевилел-төлевилел документизинге чаңгыс эвес чаартылгаларны киирген хире кижи болган. Ынчалза-даа оон бир катап меңээ: «Чамдык даргалар инженер кижиниң бодалын чедир үнелевес, аргалыг болза бодунуубиле шиитпирлээрин кызыдар боор үве-дир ийин. Бир эвес мээн киирген саналымны эки өөренип көрген болза, үгле акша камнап алыр эвес, чоннуң аргыжарынга болгаш автооруктуң ол кеззэн кыжын-чайын ажаап-тударынга дыка таарымчалыг болур турган үве» деп, чугаалап органын сактыр-дыр мен.

Бо автоорукту кылырынга республиканың эң шыырак, күштүг техникалыг Абазаның, Ак-Довурактың орук-септелге-тудуг эргелелдери, күрүнеиң механизастыг ажылдар чорудар эргелели киришкеннер. Үстүнде орук эргелелдери Мөңгүн-Тайгаже дорттап аргыжар автоорукту кылырынга киришкен болгаш бо орукту кылырынга улуг бергедээшкиннерге таварышпаннар. Ынчалза-даа ырак черден ээлчег аргазы-биле ажылдап турар кижилерге белен эвес болганы билдингир.

Кызыл-оол Мыйдоровичиден сөөлгү чылдарда кылып турар автооруктарыңардан кайы орукту эң берге деп санап турар силер деп айтырарымга, ол меңээ мынчаар харыылады:

— Автоорук кылыры амыр эвес ажыл болгай. Бояровка—Тоора-Хем аразында автоорукту онзалап демдеглеп болур. Мөңгеде эривес доштуг тайганың кыры-биле бир дугаар автоорук кылып чоруп ор бис. Ол үгле меңээ эвес, бистиң Орук агентилелинге бир дугаар таваржып турар орук-тур. Бир эвес инженер тудуг дылы-биле чугаалаар болза, бо орукту дөрт каът кылдыр кылып чоруп орар. Баштай ыяш чадып алыр, оон соонда сай-даш төгер дээш, ынчаар-ла кылып чоруп бээр. 1996 чылдан бээр бистиң-биле керээлиг, күштүг техникалыг, бедик мергежилдиг кадрларлыг күрүнеиң механизастыг ажылдар чорудар эргелели (начальниги Г.А. Смирнов) кылып турар. Тайга черниң оруу берге болганындан саадап турарының кол чылдагааны ында, бо чылын 9 км автоорукту кылып доозуп, күрүне комиссиязынга дужаар бис. Тыванның шапкын хемнериниң бирээзи — Алашта көвүргү кылып тур бис. Республиканың иштики автооруктарында септээр, кылыр ажылдар база көвей.

Үжен хире чылдар иштинде республиканың автооруктарынга ажылдап келгеш, хөйну көрген, хөйну кылган инженерниң бирээзи. Амгы салгалдың аныяктарынга арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур дуржулгалыг дагдыныкчы деп чугаалап болур. Оон тодаргай чижээ, республиканың Орук агентилелинде инженерлер чөвүлелиниң даргазы болгаш ол чөвүлелди тодаргай план-биле удуртуп, бодунуң үнелиг саналын, сүмезин берип чоруур.

Республиканың автооруктарынга хөй чылдарда ажылдап келген ак сеткилдиг күш-ажылын чон-даа, оон ажылдап келген коллективи-даа үнелээн деп чаңгыс сөс-биле чугаалап болур. Ону оон алган хөй шаннал-макталы бадыткап турар. Яамының болгаш Орук агентилелиниң хүндүлел бижиктеринден аңгыда, 2003 чылда «Россияның хүндүлүг орукчузу» хөрек демдээниң ийиги чадазы-биле шаннаткан. Кызыл-оол Мыйдорович Сарыглар бо хүннерде 55 харлап турар. Ам-даа аныяк, ажылдаар назынның үези, ол ам-даа чонунга, чуртунга ажыктыг хөйну кылыр дээрзинге бүзүрелим улуг. Тыва интеллигенция аразында төлептиг бир кижиниң ажыл-ижи-биле кысказы-биле таныжарга, мындыг-дыр.

Сергей ХЕРТЕК.

Кызыл-оол САРЫГЛАР:

«АМЫДЫРАЛЫМ ШКОЛАЗЫ БОЛГАН»

ХӨЙНҮ КӨРГЕН

Чоокта чаа «Чадаана хоорайда төөгүчү, солун амыдыралдыг хоочун бар» деп дыннааш, Дамба-Доржу Дүмен-Байырович Кара-Салдың аал-оранынга албан-биле барып, оон намдарын, эрткен-барган амыдыралын сонуургап, хөөрештим. Чолдаксымаар дуртсынныг, улуг карактарлыг, чазыксула аажы-чаңныг, суг салба хөөрээр солун ирей болду.

Дамба-Доржу Дүмен-Байырович 1921 чылдың октябрь 5-те Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга төрүттүнген, ам 84 харлыг, Улусчу революция-биле чажыт.

Дамба-Доржу Дүмен-Байыровичиниң сактып, чугаалап олурары-биле алырга, оон ачазы 1928 чыл үезинде улуг албан-дужаалга, харын-даа Москвага ТАР-ның элчин черинге ажылдап турда, 1930 чылда ону Тываже келдиргеш, «контр» дээш хөреңгизин хавырган. Мал-маган болгаш өскедаа хокшул-хөреңгини шуптузун хавырып аппарган деп, ол чугаалады. «Контр» уктуг кижи ажытөлү диртип, базындырып, бактың багын көрүп, өзүп келгенин база шыжыгып чугаалап олурду.

Ол 1934 чылда, 13 харлыында, Чадааананың №1 школазынга өөренип кирген. 1938 чылдың кыжынында школадан ону албадал-биле үндүрүпкен. Ону үгле школадан үндүрген эвес, а орук-чирик аштап-септээрде, хөй кижи аразындан аңаа хөй черни хуваап бээр, буга каскан черге база аңаа хөйну хемчээп бээр турган. Чудук онааганда база өскелериинден хөйну онаар. Ол бүгүнү шуптузун ол шыдажып эрткен.

Дамба-Доржу Дүмен-Байырович биле Чимит Сундуевна оларның өг-бүлезинге 3 оол, 2 кыс төрүттүнген. Хоочунувустуң ажытөлү эртем-сургуулдуг, ада-иезиниң чоргааралы бооп чоруурлар.

Дамба-Доржу Дүмен-Байырович Хайыраканга «Сталин» совхозка, оон соонда Чадааананың хөмүр-даш уургайынга үзүктел чок ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ам хуузунда 70 ажыг шээр малдыг, 18 инектиг Чадаана хоорай бажында арыг кыдыында хөлбеңейнип чыдар, хевис ышкаш ногаан шыктыг, дамырак кара суг кыдыында чурттап олурар болду. «Көрбээн үвем-даа, көдүрбээн хөнээм-даа чок, 1930 чылдан бээр төөгүнү дөгерезин эки билир мен» дээш, каттырып кааш, мени аалындан үндүр үдеп, байырлашты.

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

Чагаалар аразындан

Барыын-Хемчиктен медээлер

БЕЛЕТКЕЛ КИДИН ТҮЛҮК

2005 чылдың июль ортан үезинде Тыванның культура болгаш экономика талазы-биле улуг сайзыралды алган кожуннарының бирээзи – Барыын-Хемчик кожуун тургустунганындан бээр 80 чыл болган оюн демдеглеп эрттирер деп турар.

Ынчангаш эрткен неделяда «Шын» солуннуң журналистер бөлүү Барыын-Хемчик кожуунга чедип чораан болгаш кожуун, суму чагыргаларының даргалары-биле ажыл-агыйжы чугааны кылып, чурттакчы чон-биле ужурашкан.

Кожуун төвү Кызыл-Мажалык суурже киир халдып орарга-ла, байырлал шинчи эскертинип келир. Албан организация, садыг-магазиннерниң бажыңнары чугайлаттынып, дозулаттынган, херим-кажаазы аян-хевир кирген.

Ажыл-агыйларда болгаш сумуларда база-ла ындыг: төөгүлүг болуушкунну төлептии-биле, эки көргүзүглер-биле уткуур сорулгалыг ажылдап турар. Кожуун чагыргазының даргазы Алексей Маркс-оол баштаан оргкомитет тускай планны тургускаш, ол езугаар ажылдап турар болду. Барыын-Хемчиктиң культура, өөредилге, спорт, бүдүрүлге, тудуг, көдээ ажыл-агыйының дугайында, оон ат-сураглыг кижилериниң дугайында буклетти чырыкче парладыры-биле бо хүннерде ында белеткеп турар.

ТАЙГА-СЫН АРАЗЫНДА «ТАЕЖНЫЙ»

Ак-Довурак – Абаза чазаглыг орук-биле чоруп орарга, 76 дугаар километрге келгеш, оруктуң солагай талазынче ээп, кадыр-каскал тайга-сын аразынче халдып орарга, удатпаанда «Таежный» уруглар лагери көстүп келир.

Агаар-даа магалыг. Долгандыр ногаан арга бүргээн тайгалар. Ындыг чараш черде Ак-Довурак хоорайның болгаш Барыын-Хемчик кожууннуң сумуларындан уруглар дыштанып турар.

Бирги сезонда 92 уруг дыштанып келген. Лагерьниң начальниги Ак-Довурактың бир дугаар ортумак школазының башкызы Омак Салчак биле улуг кижизидикчи башкы, ол-ла школаның төөгү башкызы Алдын Монгуш оларның удуртканы чогаадыкчы коллектив уруглар чайгы дыштанылгазы ханы утка-шынарлыг, уттундурбас солун болзун дээш ажылдап турар.

ЧҮС БЕЖЕН УРУГ ДЫШТАНГАН

Кызыл-Мажалыкта школалар чанының чайгы күш-ажылдың болгаш дыштанылганың лагерьлеринге июнь айда үүс бежен уруг дыштанган: Шекпээрден — 30, Барлыктан — 30, Дөң-Терезинден 40 база Кызыл-Мажалыктан — 50. Олар июнь 3-тен 20-ге чедир солун ажылдарны кылбышаан, ажыктыг дыштанган.

Кожууннуң юбилейлиг чылында Кызыл-Мажалыкта уруглар хоргадал чери кудумчу кезип тояап чоруур уруглар санын кызырар дээш чогуур хемчеглерни ап келгениниң түңнелинде, байдал үгээртээн. Кожууннуң иштики херектер килдизиниң назы четпээннер-биле ажыл чорудар инспекциязының учедунда турар уруглар саны кызырылган.

Бо коллективти 2002 чылдан бээр удуртуп турар Марита Кууларовнаның чугаалап турары-биле алырга, чедиишкиннерниң кол дөзү — мергежилинге бердинген аныяк ажылдакчыларның, башкыларның демниг ажылы.

Бистиң корр.

Тугувусту Далай-Лама ыдыктаан

Хостуг эрге-шөлээлиг демократия үезинде сарыг шажынны катап тургузары, Будда бурганның өөредиин нептередири эргежок чугула болу берген. Ынчангаш сарыг шажынның шылгараңгай баштыңы, сураглыг философ, тайбың болгаш кижиниң эргелери дээш могаг-шылаг чок демиселчи, Нобель шаңналының лауреады XIV Чырыткылыг Далай-Лама Тензин Гьяцону албан езузу-биле Тываже чалаар эгелекчи саналды Президент Ш.Д. Ооржак үндүрген. Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазактың удуртулгазы-биле ол дугуржуп, чугаалашкаш, Чырыткылыг Улуг башкыже Тывага аалдап келирин чалаан тускай албан бижиин чоруткан.

Президентиниң чалалгазын Ыдыктыг Башкы улуг өөрүшкү, хүндүткел-биле хүлээп алгаш, Тывага ыяапла чеде бээрин дыңнаткан. Бо улуг болуушкуннуң дугайында республиканың ажылчы чонунга чарлап дыңнаткан, аңаа белеткелди хынамчалыг чоруткан.

1992 чылдың сентябрь 19 – Тыванын төөгүзүнге бир онзагай хүн болуп артар. Далай-Лама бурунгу Тыва черге "ЯК-40" самолет-биле ужуп чедип келген. Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак баштаан удуртукчулар, журналистер хүндүлүг аалчызын Кызылдың аэропортунга Тыва чаңчыл езугаар уткуп хүлээп алган.

Ыдыктыг Улуг Башкы XIV Чырыткылыг Далай-Лама-биле ол хүн театр мурнунда Төп шөлге ажылчы чоннуң ужуражылгазы хүндүскүнүң 13 шакта көрдүнген турган. Айыткан үе ыракта четпейн турда-ла, чүгле кызылчылар эвес, кожууннардан келген чон шөлдү долдур эзлепкен. Кижи бажы кизирт чүве. Бистер, журналистер, чыылганнар-биле чаржалажып, таарымчалыг чер тып алыры-биле чоруп турдувус. Ынчангаш бо улуг болуушкунну караавыс-биле көрдүвүс, кулаавыс-биле дыңнадывыс. Чыылган чоннуң хей-аъды көдүрүлген, янзы-бүрү танцы-сам болуп, өөрээл ырлар, шүлүктер шөлге чаңгыланып турган.

XIV Ыдыктыг Далай-Лама тускай машина-биле моорлап чедип келгеш, Чазак бажыңының баарынга дүшкеш, театр эжииниң чанында тургускан тускай Дүжүлгезинге чоруп орда, шөлдү долдур чыылган түмен чон аңаа тейлеп, хүндүткел-биле байыр чедирип турганнар. Чыылган чоннуң ортузу-биле Ыдыктыг Башкы холдарын тейлей тудуп алгаш, буян-кежиктиг хүлүмзүрүүн хүлүмзүрүп, иштинде кежик-өөрээлди номчуп чорааш, Дүжүлгезинге чоокшулап келирге, бичии уруглар аңаа хөй-ле өңбаазын чечектерин сөңнеп, хүндүлелдиң езулалын илереткен. Чырыткылыг Башкы Дүжүлгезинге саадапканда, Чазак бажыңындан Президент Ш.Д. Ооржак баштаан республиканың удуртукчулары үнүп келгеш, Ыдыктыг Улуг Башкыже углапканнар. Оларның артында Тыванын Дээди Совединиң каш хонук мурнунда сессиязынга бадылап алганы Тыва Республиканың Күрүне тугун бөлүк кижилер чада тудуп алган кел чорааннар. Дүжүлгеге Президент чедип келгеш, Далай-Ламага кадакты сунган. Ол бодунуң ээлчээнде кадакты берген. Ооң соонда Ш.Д. Ооржак чүве чугаалаан:

— Ыдыктыг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама, Силер-биле бистиң чонувус бир дугаар ужуражып турар-даа бол, Силерниң дугайыңарда хөйну дыңнаан. Ыдыктыг адыңарны улуг хүндүткел, сүзүглел-биле адап, сарыг шажынның Тыва черге катап бодараарынга чалбарып, идегеп, бүзүреп турар.

Тибет биле Тыванын аразы ырак-даа бол, Тыва Силерниң ыдыктыг чуртуңарбиле кезээде чоок, кожахелбээ чораан. Бистиң адаөгбелеривис тибет эмнээшкинниң, философияның, шажын-чүдүлгениң өөредиинин дээжилерин шиңгээдип ап, оларны боттарының амыдырал-чуртталгазының, мөзү-шынарының, угаан-сарыылының, национал культуразының үлегерчижээ, овур-хевири кылдыр хүлээп ап, ону салгалдан салгалче дамчыдып келген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң сүмелээнин езугаар база Тыванын чонунуң күзелин барымдаалап, бистиң Тыва күрүневистиң чаа Тугун ыдыктап, сүзүктеп бээрин Силерден улуу-биле дилеп тур мен...

—Бөгүн Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама бистиң күзел-соруувусту чүглеп, хей-аъдывысты көдүрүп, бистиң сүлде-чаяанывысты бедидип, хай-бачыдывысты арыдып, Тывада аалдап келген-дир. Ыдыктыг башкының угаадыглыг, буян долган өндүр чырык сөстерин дыңнап, сагыш-сеткиливисти арыглап, чазап алыылыңар!

Чырыткылыг Далай-Лама Тыва Республиканың чаа Күрүне тугун ыдыктаан. Ол хүнден эгелээш, Далай-Ламага ыдыктаттырган Тыванын Күрүне тугу республиканың арыг ак-көк дээриниң адаанда, чараш бойдус чурумалдыг делгемнериниң кырында салгын аайы-биле киискип турар.

Ыдыктыг Башкы XIV Далай-Лама чүве чугаалаан:

—Меңээ бараалгаткан чылыг байыр чедириишкини дээш Тыва Республиканың Президентизинге, Тыва Республиканың Дээди Совединге өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Тывага бир-ле дугаар келгеним бо, ынчангаш силер-биле кады турарым дээш өөрүп тур мен.

Силер меңээ Тыва Республиканың чаа Күрүне тугун ыдыктаар эрге берген болганыңарда, ол туктуң адаанга Тывага демократия, хосталга болгаш чоннуң чаагай чоруу бодаразын дээш мөргүл кылып, тейлеп чоруур мен...

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: Чырыткылыг Башкы XIV Далай-Лама биле Ш.Д. Ооржак; ТР-ниң Күрүне тугун эккел чорууру; Ыдыктыг Башкы Далай-Ламанын тукту ыдыктап турары.

Сарыг шажын нептерезин

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Ыдыктыг Башкы XIV Далай-Лама Калачакра бурганның мөргүлүн номчуп эгелээнинин соонда, үр-даа болбаанда хиндиинде хир безин чок кааң аяс турган кудай-дээрге кара-кара булуттар чоорту бөкперлежип, диргелип келген соонда, чаъс кочалдап кудуп турганы дег, чаап эгелээн. Олурганнар Ыдыктыг Башкывыс бистиң чүгле иштики сагыш-сеткиливисти эвес, магабодувусту база чуп арыглап турары ол-дур дижип, өөрээн сеткил-хөңнү-биле чугаалажып, амырап, хөөрежип орар чораан. Дараазында хүнде чаъс кутпушаан, ол хирезинде чон мөргүлче улам хөйү-биле кээп турган. Мөргүлче чер четпес улустарын дажыглап, чүктеп-даа эккеп турар, союп, үңгеп-даа кээп турар кээргенчиг кижилерни көрдүвүс. Калачакраның девискээринде орар туржук, бут салыр чер чок, херимнер баштарында, крышаларда олурар кижилер мырыңай эңмежок, сактырга хоорайның чурттакчылары бажыңнарында чаңгыс-даа кижи артпаан, дөгерези мында келген ышкаш сагындырар.

Үшкү хүнде кезектеп дымырадып чаап, хүннээректеп аязып каап турар хүн болган. Хүндүлүг Башкывыс бүдүн чартык шак хире үе дургузунда мөргүл номчаанының соонда, Тибеттиң аржаан суглары-биле барык кижи бүрүзүн чундуруп, ижиртип, аал-ораныңарга чедирер силер дээш Тибеттен эккелдирген кулузунну үледип бергеш, орук дургаар чуртуңарга чедир номчуп чоруур силер дээш парлап каан аңгы-аңгы сөзүглелдиг тариналар база берген. Мөргүлдү долузубиле дыңнап эрттиргеннерге шажынчы Мижит-Доржу деп ат тывыскаш, манай, тарина номчуур эрге берген. Сарыг шажынның нептередикчизи, суртаалчызы, ат-сураглыг бо Кандан хүрээзинге ачам база демги дөңгүр баштыг хуурак ооллар дег өөренип, ооң чадаларын чедиишкинниг доозуп, хелиң сагыл четтиргениниң дугайы бистерге чүнү-даа чугаалап бербээни, ооң контр диртип туттуруп, шиитиирип чораанының уржуу-ла болган турган боор деп ханы бодалдарга алзыпкан турумда: "Ачай, ачай, дуу көрем, шымда, дүрген" – дизе-ле, уруум Саяна шенээмден тырткан тур. Чүү болду дээш, көрнүптеримге, Кандан хүрээзиниң хериминден соо, мурнунда машиналарга үдеттирген ак "Чайкада" Ыдыктыг Башкывыс оң холун өрү алзы көдүрүп алган, аяс хүн дег, чырык хүлүмзүрүүбиле улус чон-биле байырлажып, бо үнүп ор. Дириг бурганның холун тутпазадаа, оода-ла хөлегезинге холум дегзип алыйн дээш, улус аралап чүткүп чорааш, холум дегзип алгаш, сеткилим ажып, оожургаан. Бүгүдеге хүндүткелдиг Ыдыктыг XIV Далай-Лама чонга ак сүт дег орукту, аасскежиин күзээш, аяс дээр дег чазык хүлүмзүрүүн биске арттырып кааш, чурттап, ажылдап турары Индияже ужупкан. Сарыг шажын бүгү делегейге нептерээр-ле, делгерээр-ле болзунам, өршээ бурган! Ом-мани-падме-хум.

Бюрбю СЕРЕН.

Көдээ ажыл-агый яамызында

Малдың ниити деңгели эки

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызында фитосанитарлыг болгаш ветеринарлыг хайгаарал албанының эргелели чоокта чаа тургустунган.

Ында мониторинг болгаш эмнелге-профилактиктиг ажыл чорудар салбырының начальниги Юрий Делгер-оолович Оруспай-биле республикада ниити мал-маганның күш-деңгелиниң дугайын чугаалаштым. Күрүне бо албан чериниң чүгле ажылдакчыларынга шалың төлеп бээр, арткан ажылдарынга кывар-чаар материалдар болгаш өске-даа чүүлдерни боттары ажылдап алзын деп каан. Ынчангаш олар улустуң малын төлевирлиг эмнеп турар апарганнар. Чонда, ылаңгыя көдээ черлерде кижилерниң колдуунда акша-хөреңгизи чок боор. Мал-маганын эмнеп бээрге, ынчан-мынчан төлеп бээр бис деп каар. Оон узамдыккаш, шуут төлеттинмейн-даа баар. Ынчангаш акшаландырыышкын айтырыгларының берге болганы-биле бо чылгы эмнелге-профилактиктиг планның күүселдези чигзинчиг бооп турар.

Республиканың ниити мал-маганының деңгелин доктаамал эки байдалга тудар дээш, бо албанның ветеринар эмчилери бруцеллез, сибирь оюлганы, ящур, эмкар, пастереллез дээн ышкаш халдавырлыг аарыгларга удур тарылгаларны часкы, күскү үелерде чорудуп турар. Ук халдавырлыг аарыгларга удур тарылга чорудар вакциналар-биле хандырылга федералдыг бюджет дамчыштыр халас болуп турар. Ынчангаш мал-маган ээлерингe ук вакциналар база халас, чүгле ук эмни сыкыртканы база ону коданнарга чедирген кывар-чаар материалдар дээш малчын төлевир бээр. Тарыышкыннарны часкы, күскү үелерде доктаамал чорудуп турарындан үстүнде адаттынган халдавырлыг аарыглар республикада чок бооп турар. Чүгле харын шээр малдың бруцеллез аарыы Барыын-Хемчик кожуунда бар бооп артпышаан. Ук халдавырга удур хемчеглер алдынып турар, ук аарыг оон ыңай таравас. Ону шуут узуткаарының хемчегленириниң программазы бо хүннерде ажылдап кылдынып турар.

Оон ыңай магы деп кеш аарыы (оон колдуунда хой аарыыр) ам-даа бар. Ук аарыг 90 чылдарда хөлчок нептерээн турган. Аверсект-2, авертин деп эмнерни хөй ажыглап, эмнээшкиннерни калбаа-биле чорутканындан магы аарыы амгы хүннерде эвээжээн. Ону чоорту когун үзер арга база бар апарган. Улуг-Хем кожуунга кезек када туберкулез аарыы тыптып турган. Ук аарыг чогуур үезинде

узуткаттынган. Ынчалзадаа аңаа болгаш өске-даа халдавырлыг аарыгларга удур хайгаарал доктаамал чоруп турар. Ооң салдарыбиле халдавырлыг аарыглардан мал өлүп хораар чоруктар республикада болбайын турар. Чүгле халдавыр чок аарыглар: ижин-хырын аарыглары, өкпе-хөректи соокка алысканындан, кемдеп-кегерээнинден малдың өлүп хораар таварылгалары бар. Чайгы үеде колдуунда саргыларга, курттарга удур эмнээшкиннерни колдады чорудар.

Бо 2005 чылдың бирги чартыында сибирь оюлганынга удур 1665 баш аът, 6867 мыйыстыг бода мал тарыттынган. Сап деп аарыгга удур 1163 баш малга шенелде сыкыртыышкыннарны чоруткан. Ижин-хырын курттарынга удур 49637 баш хой-өшкүнү тараан. Беломышкага (чүректиң шыңган эъдиниң агарып аарыыры) удур 70825 баш, саргыга удур 58191 баш, магы (кодур) аарыынга удур 49950 баш шээр малга камгалал эмнээшкиннерни баш удур чоруткан. 19 мал кажааларынга дезинфекцияны чоруткан. Бо кылдынып чоруп турар ажылдар доктаамал уламчылаар.

Ынчангаш республикада каш чүзүн мал-маганның күш деңгели чогуур эки деңнелде дээрзин ветеринар эмчилерниң кылып турар ажылы көргүзүп турар.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: мониторинг болгаш эмнелге-профилактиктиг ажыл чорудар салбырның начальниги Ю.Д. Оруспай.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

САЛЫМ-ЧӨЛУ — ЧААГАЙ ҮҮЛЕ

Чырыткылыг Далай-Ламаның 70 харлаарынга

Буддизмниң Өөредиин езугаар алырга, Авалокитешвара азы Ченрези Бурганы кээргел (энерел) сеткилдиң Бурганы болур. Амылыг амытаннарга дузалажып, Будданың Өөредиин чорудары-биле кижи мага-боттуг кылдыр төрүттүнүп келир. Шакьямуни Будданың үезинден эгелеп, Авалокитешвара янзы-бүрү Ыдыктыг Башкылар болуп азы Индияның болгаш Тибеттиң хааннары кылдыр төрүттүнүп чораан. 1391 чылдан эгелеп, Далай-Ламаның чаяалгазы кылдыр төрүттүнүп эгелээн.

Бо чылдың июль 6-да бүгү делегейде тайбың дээш эң көскү демиселчилерниң бирээзи, бүгү буддист чүдүлгелиглерниң Баштыңы, авыралдыг Авалокитешвара Бурганның кижи болуп төрүттүнген чаяалгазы Чырыткылыг XIV Далай-Лама 70 харлаар. Аңаа үндезилеп, мооң адаанга буддизмниң төөгүзүнде бүгү Далай-Ламаларның кыска допчу намдарларын парлаар-дыр бис. Чүге дээрге салым-чаяаны чаагай үүле-биле холбашкан Ыдык Башкыларывыс бооп, чаңгыс ол-ла Аралдыг Авалокитешвара Бурган төрүттүнүп чораан болгай.

Далай-Ламаларның допчу намдарлары

I. Далай-Лама Гендүн Дуп 1391 чылда Тибеттиң Цзан деп черинде Гурмару суурга төрүттүнген. Ачазын Комбу-Доржу (Гонбо-Дорчжэ), авазын Намчыт (Намчжид) дээр турган. Баштайгы үезинде Ол Нартаң деп хүрээге өөренип турган. 15 харлыында **кечил** сагылын, а 20 харлыында **хелиң** сагылын четтирип алган. 1414 чылда 24 харлыг тургаш, Уй деп черге келгеш, Цонкапага ужуражы бергеш, ооң өөреникчизи апарган. Цонкапа Башкы дээрже чалараан (мөчээн) соонда Уйдан чоруткаш, Цзанче чаныр келгеш, Цонкапа Башкының Өөредиин (гелукпаны) хөй санныг өөреникчилеринге өөредип чораан. Оларның аразынга Кхедруп Норсаң Гьямцо деп хуурак база чораан. 1447 чылда Дашилүнпо хүрээзин тудуп доостурган. Ол хүрээ сөөлзүредир Панчен-ламаның ордузу апарган. I-ги Далай-Лама улуг эртемниг Башкы чораан, Ол буддизмниң тайылбырын 5 том ном кылдыр бижээн. 1474 чылда дээрже чалараан (мөчээн).

II. Далай-Лама Гендүн Гьятцо, 1475 чылда Цзанның Танак Сегмо деп черге төрүттүнген. Ачазын Кунга Чалзаң (Гуньга-Чжалцан), авазын Кунга-Балмо (Гуньга-Балмо) дээр чораан. Төрүттүнүп келген дораан-на, Ол Дарийги Бурганның тариназын чугаалапкан. Ийи харлыг тургаш, Цонкапа Башкының Өөредиг чорудуп тургаш, холунуң салааларын канчаар тударын өттүнүп: "Мээң ачам Лопсан Дракпа (Цонкапаның шажын ады) Өөредиг тайылбырлап тура мынчаар кылыр турган" диген. Бо бүгү үүл ооң эрткен назынын сактып билир, өттүр көөрүнүң херечизи турган. 1486 чылда Бодунуң эрткен назынында тудуп кааны Дашилүнпо хүрээзинге хелиң сагылын четтирип алган. 1494 чылда Лхаса чанында Дрепуң хүрээзинге өөренип эгелээн болгаш 1517 чылда хүрээниң Камбы-ламазы апарган. Башкының эртем-билиин чон кайгап, баштайгы Гендүн Дуп Башкының чаяалгазы-дыр деп билип эгелээн. Башкы янзы-бүрү черлерге барып, чонга ачы-буянын көргүзүп чораан. Бир катап Олька деп черге келирге, ооң эрткен назынында өөреникчизи чораан Кхедруп Норсаң Гьятцо ам-даа дириг, бир куй иштинде дугланып алган бүдээл бүдүрүп, чажыт тейлеп турган. Башкының ол черде келгенин дыннап кааш, муңгаш куйдан үнүп, Башкызынга ужуражып чедип келгеш, бот-боттарын таныжып каан. Сөөлзүредир Башкы Сера болгаш Дашилүнпо хүрээлериниң база Камбы-ламазы чораан. Башкының эртем-билиин үнелеп, аңаа Дрепуң хүрээзинге Кандан ордузун тудуп берген турган. Ол 3 том эртем ажылын бижээн турган. 1542 чылда дээрже чалараан.

III. Далай-Лама Сонам Гьятцо 1543 чылда төрүттүнген. Ачазын Намчал-Дагба (Намчжял-Догпа), авазын Балчом-Бутид (Балдзом-Бутид) дээр чораан. Төрүттүнүп келген дораан-на кайгамчык хуулгаазыннар көргүзүп, "Ом мани падме хум" деп таринаны номчуп эгелээн. 1547 чылда Ону Гендүн Гьятцо Башкының катап төрүттүнген чаяалгазы-дыр деп шынзыткан болгаш Дрепуң хүрээзиниң Камбы-ламазының дүжүлгезинге саадаткан. 1578 чылда моол Алтын-хаанның чалааны-биле Моолга барып, далай дег Өөредиин чорудуп, янзы-бүрү хуулгаазыннарны көргүскен. Ооң эртем-билиинге мөгейип, Алтын-хаан Сонам Гьятцо Башкыга "Далай-Лама" деп моолдап ыдыктыг атты тывыскан (чогум Гьятцо дээрге тибет дыл кырында базала "далай" дээн). Оон бээр III Далай-Ламадан эгелеп (баштайгы ийи төрүмели болур Гендүн Дуп Башкыны – I Далай-Лама, Гендүн Гьятцо Башкыны II Далай-Лама деп), Башкының катап төрүттүнүп эгелээн чаяалгаларын Далай-Лама дээр апарган. III Далай-Ламадан эгелеп Моолга болгаш Тывага амгы үениң сарыг шажыны тарап эгелээн. Ол үениң кыдат императору Далай-Ламаның күчү-күжүнге мөгейип "Бурганнарның Бурганы" деп атты тывыскан турган. Далай-Лама Моолга ийи дугаарында келгеш база-ла Өөредиг чорудуп турган. Башкы 1588 чылда Моолга тургаш, дээрже чалараан.

IV. Далай-Лама Ендан Гьятцо (Ентэн Гьятцо) Моолга (моол Алтын-хаанның оглунуң өг-бүлезинге) 1589 чылда төрүттүнген. Ачазын Сүмердайчин, авазын Дара дээр чораан. 15 харлыында Башкыны Тибетче чалап аппарган. Ол Дрепуң болгаш Сера деп хүрээлериниң хары угда Камбы-ламазы чораан. IV Далай-Ламаны "Хуулгаазын Ендан Гьятцо" дээр турган. Тибетке чоруп турган үезинде ол кайгамчык үүлдерни көргүскен: Башкының баскан даштарынга истери артып турган, Будда-га өргүл өргүп, чечектерни өрү октаптарга, ону агаардан бурганнар ап алыр болган. Оон ыңай чер, суг ээлерин сарыг шажынны камгалаар кылдыр даңгыраан алган. 1616 чылда дээрже чалараан.

V. Далай-Лама Ңаваң Лопсан Гьятцо 1617 чылда Тибетке төрүттүнген. Ачазын Дудул Раптан (Дюдюль Раптан), авазын Кунга Ладзе (Кюнга Лхадзе) дээр турган. Ол Дрепуң хүрээзиниң Камбы-ламазы чораан болгаш тибет буддизмниң шупту школаларының Өөредиин база чажыт өөредигниң (тантраның) тудукчузу чораан. 1641 чылда Моолдуң Гуши-хааны V Далай-Ламаны бүгү Тибеттиң хааны кылдыр чарлаан. 1645 чылда Тибеттиң база Далай-Ламаның ыдыктыг ордузу Поталаны тудуп эгелээн. 1652 чылда маньчжур император-биле Пекинге ужурашкан. Император Башкыга "Тайбың Будданың Барыын чүктүң делгем октаргайында Будданың Өөредииниң Хааны, Бүгүнү Өттүр Билир Ваджрадхара Далай-Ламаның Таңмазы" деп дөрт дыл кырынга бижиттинген алдын таңмазын тывыскан. Тибетче чоруп олура, бүгү-ле таварышканы амылыг амытаннарга ачы-буянын көргүскен. Дедир келгеш, Лхасада Поталаның алдын ширээзинге саадаан. V Далай-Лама 25 том ном-судурну бижээн. 1682 чылда дээрже чалараан, ынчалзаа Далай-Ламаның үстүү оранче чорутканын Потала ордузун төндүр тутпаан шаанда, 16 чыл дургузунда кымга-даа чарлаваан.

VI. Далай-Лама Цаньян Гьятцо 1683 чылда төрүттүнген. Ачазын Таши Тензин, авазын Цеван Лхамо дээр турган. Чугааланып эгелээн бир дугаар сөстери мындыг болган: "Мен Тиилекчи Лопсан Гьятцодыр мен". Бичии өзе бергеш, хуулгаазын үүлдерни көргүзүп эгелээн, чижээлээрге, ойнап турган үезинде холдарының, буттарының истерин даштарга арттырып каар турган. V Далай-Ламаның чок болганын чажырып, кымга-даа чугаалаваанының ужурундан, VI Далай-Лама кылдыр төрүттүнүп келгенин база кымга-даа чарлавайн, чажыды-биле өөредип турган. Үүгле Башкы 15 хар чеде бергенде, Потала ордузунуң Алдын ширээзинге саададып олурткан. Бо Башкының үезинде Потала ордузун эң каас кылдыр дерип, шимээн. Ордуга тургаш, хуулгаазыннар көргүзүп турган. Башкы 1706 чылда дээрже чалараан. Чоруурунуң мурнунда ол мындыг шүлүктү чугаалаан:

Шак дуу дуруя
Чалгыннарын [меңээ] ачылаткан болза!
Ырадыр ушпас мен –
Литаң таварыштыр [дедир] чедип кээр мен.

(Литаң – Тибетте чер ады –Ред.)

VII. Далай-Лама Келсан Гьятцо 1708 чылда Литаңга төрүттүнген. Ачазын Сонам Дарге (Сңнам Даргье), авазын Лопсан Чойцо (Чңцо) дээр турган. Төрүттүнүп келген дораан-на янзы-бүрү хуулгаазын үүлдер көргүзүп эгелээн, катап-катап Палден Лхамонуң (тывалар Ламы Бурган дээр турган. Камгалакчы. Херээжен овур-хевирлиг Бурган) тариназын номчуп турган. Кумбум хүрээзинге өөренип эгелээн, 13 харлыында Потала ордузунда Алдын ширээге чалаткан. Ол үеде Тибетти маньчжурлар эжелеп эгелей бергенинден, Далай-Лама 5 чыл дургузунда төрээн чери Литаңче чорупкан турган. Аңаа чоруп турган үезинде Башкы хөй санныг чонга ачы-буянын көргүскен. Ол база-ла улуг эртем-билиглиг болгаш, 8 ном-судурну бижээн турган. 1757 чылда дээрже чалараан.

VIII. Далай-Лама Джампал Гьятцо 1758 чылда төрүттүнген. Ачазының адын Соднам Даргье, авазының Пунцок Ванмо дээр турган. Авазы III Панчен-Ламаның дуңмазы чораан. А ачазының акызының оглу IV Богда-Кегээн чораан. Башкы төрүттүнериниң мурнунда янзы-бүрү хуулгаазыннар көстүп турган: авазынга дээрден челээш дээпкен база 2 кускун бажыңын хайгаарап, камгалаар чораан. 1762 чылда Поталаның Алдын ширээзинге саадаан. 1781 чылда Далай-Ламаның таңмазын Башкыга тудускан. Хөй өөренип, амылыг амытаннарга ачы-буянын көргүзүп чораан. 1804 чылда дээрже чалараан.

IX. Далай-Лама Лундок Гьятцо 1805 чылда төрүттүнген. Ачазын Данзын-Чойжон, авазын Дондуп-Долма дээр чораан. 1808 чылда Поталаның Алдын ширээзинге чалаткан. 11 харлап чорааш, 1815 чылда хенертен дээрже чалараан.

X. Далай-Лама Цультим Гьятцо 1816 чылда төрүттүнген. Ачазының адын Лопсан Нандак, авазының адын Намчал-Бутид дээр чораан. 1822 чылда Поталаның Алдын ширээзинге чалараткан. Ном-судур билири-биле хамыкты кайгадып турган. 1837 чылда 22 харлап чорааш, дээрже чалараан.

XI. Далай-Лама Кхедуп Гьятцо 1838 чылда төрүттүнген. Ачазын Цеваң-Дондуп, авазын Юндун-Бутид дээр чораан. 1842 чылда Алдын ширээге саадаан. Өөредигниң шупту чадаларын өөренип турган. 1855 чылда Далай-Ламага чазак удуртурун база өргээн. Ол-ла чылын 18 харлап бар чорааш, дээрже чалараан.

XII. Далай-Лама Тинлей Гьятцо 1856 чылда төрүттүнген. Ачазын Пунцок-Цэван, авазын Церин-Юдон дээр чораан. 1860 чылда Алдын ширээже чалаткан турган. 1873 чылда үүгле шажын эвес чазак база удуртуп эгелээн. 1875 чылда дээрже чалараан.

XIII. Далай-Лама Дүбтен Гьятцо 1876 чылда төрүттүнген. Ачазын Кунга Ринчен, авазын Лопсан Долма дээр чораан. Башкы төрүттүнүп турар үеде чечектер частып, янзы-бүрү хуулгаазын үүлдер болган. 1879 чылда XIII Ыдыктыг Далай-Ламаны алдын ширээге саадаткан. Бичии чажындан эгелеп, Бурганнарны көрүп, Олардан Өөредиг ап чораан, ынчалза-даа мерген угаанныг болгаш ол бүгү үүлдү улуска чарлап, чугаалавас чораан. Бодунуң дээди билиглиг Башкыларының ачызында Ыдыктыг XIII Далай-Лама тибет буддизмниң сакья, гелукпа, кагью болгаш нингма школаларының философиязын өөренип, судур болгаш тантраны (чажыт Өөредигни) бүрүнү-биле шиңгээдип, мерген угаанның ындынга чеде берген. 1895 чылда тибет чазактың база удуртукчузу апарган. 1898 чылда буддизмниң философия доктору болур геше (кешпи) атты камгалап турда, Далай-Ламага Өөредигниң Дугуйун болгаш Ак Туңну (Өөредигниң Үнү болур) өргүп, тудускан. 1899 чылда улаштыр геше-лхарамба деп дээди эртем адын камгалап алган. 1904 чылда Тибеттиң найысылалы Лхасаны англичаннар эжелеп алырга, Далай-Лама Кыдат таварты Моолга келген турган. 1908 чылда Далай-Ламаны Пекинче чалаан. Башкының келир оруунга кыдаттар Ай, Хүн дээн чижектиг ыдыктыг демдектерни делгээн турган. 1909 чылда Тибетче дедир чаныр келген. 1910 чылда кыдаттар Тибетти эжелеп эгелээн. Далай-Лама ол үеде Будданың ыдыктыг чурту Индияга чораан, 1912 чылда дедир ээп келген. Ол-ла чылын Тибет кыдаттардан хосталы бергеен. 1916 чылдан эгелеп 1919 чылга чедир Ыдыктыг Далай-Лама 3 чылдың дургузунда өске улус караанга көзүлбейн, Ямантака Бурганга тураскаадып, бүдээл бүдээри-биле дугланган турган. Чажыт олурарының мурнунда, Башкы яблоня сывын олурткаш, ол өзүп, чечектели бээр болза, Башкының чажыг тейлег чорудуп турарының эки түңнели болурунуң демдээ болур диген. Яблоня өзүп, чечектелип, чемижин бере берген. Ыдыктыг XIII Далай-Лама амылыг амытаннарның човуланын арыдары-биле дыка улуг буянныг үүлени бүдүрүп чораан: Өөредигни бараалгадып, хүрээлерни дерип, сагылдарны хайырлап. Башкы өттүр көөр болгаш дыка хөй үүлдерни баш удур чугаалаан. 1934 чылда дээрже чалараан.

XIV. Далай-Лама. Ыдыктыг XIV Далай-Лама 1935 чылдың июль 6-да Тибеттиң Амдо деп черинде Такцер деп суурга төрүттүнген. 1939 чылда Далай-Ламаның Алдын ширээзинге чалап олурткан. 1949 чыл–да кыдаттар Тибетти эжелеп эгелей бергени-биле чаа-ла 15 харлыг Далай-Ламаны Тибет чазактың удуртукчузу кылдыр база томуйлаан. 1954 чылда кыдаттар Далай-Ламаны Пекинче чалаан. Чугааны кыдат удуртукчуларның боттары-биле дорт чорударын шиитпирлээш, Башкы ынаар чорупкан, ынчалза-даа кыдат тала Тибетти хостаарынче чугааны деткивейн барган. 1959 чылда кажан кыдат шериглер Лхасаже кирип келирге, Далай-Лама Индияже чоруур ужурга таварышкан. Ол чылдан эгелеп, Ыдыктыг XIV Далай-Лама Индияның соңгу чүгүнде Дхарамсала деп хоорайда чурттап, Тибеттиң үүгле шажын эвес, а даштыкыда чазаан база удуртуп турар. XIV Далай-Ламаны амгы үениң Башкылары "Шупту Далай-Ламаларның угаанын бодунда сиңирген эң-не тергиин Далай-Лама" деп санап турарлар. Ыдыктыг Башкыны бистиң үеде үүгле буддизм чүдүлгелиг эвес, а бүдүн делегейниң бурунгаар көрүштүрг, эртем-билиглиг кижилери кайгамчык, онзагай кижи кылдыр санап чоруурлар. 1989 чылда Далай-Ламаның бүгү-ле амылыг амытаннарга болгаш делегей политиказын тайбың шиитпирлээр делгем, энерелдиг сеткилин демдеглеп, Нобель шаңналын тывыскан. Чазак удуртулгазын шажын-биле деңге чорудуп, XIV Далай-Лама Будданың Өөредиин бүдүн делегейде хөй-хөй кижилерге өргүп чоруур.

Амгы үеде Ыдыктыг XIV Далай-Ламаны делегейниң барык шупту чурттарының удуртукчулары чалап, Башкы-биле ужуражырын аас-кежик деп санап чоруурлар. Ооң чылдагааны: Далай-Ламаның үүгле бодунуң ажыл-ижи болгаш кайгамчык чараш аажычаңы болгаш сеткили эвес, а ону Авалокитешвара (Ченрези) Бурганның кижи овур-хевирлиг кылдыр төрүттүнүп келген чаяалгазыдыр деп үүлдү угаап биле бергенинде. Ынчангаш XIV Далай-Лама бүгү үүлдү өттүр көрүп, билип олурар, кижи мага-боттуг Бурган-дыр. Ыдыктыг Башкыны үүгле анаа көрген кижи безин хөй санныг кылган нүгүлдеринден адырлып алыр аас-кежиктиг.

Материалды С.Ч.Донгак белеткээн.

Чүс-чүс чылдарны өттүр...

ЧААРТЫП КЫЛЫРЫ ДООЗУЛГАН

Июнь 15-те Санкт-Петербург хоорайга " К.В.Чугуновка удурткан Төп-Азиат археологтуг экспедицияның Тыва Республиканың Бии-Хем кожуунуң девискээринде "Аржаан-2" базырыктан тыпканы культурлуг үнелиг чүүлдерни катап тургузуп, чаартып кылып, түр када шыгжаарының дугайында Тыва Республиканың Чазаа болгаш Күрүне Эрмитажының аразында дугуржулга" деп документиге немелде дугуржулганы кылып, ат салган. Немелде дугуржулгага дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа биле Күрүне Эрмитажының аразында дугуржулганы ам бир чыл иштинде узаткан.

Онза тывыштың авторлары бо чайын чурттуң өске девискээрлеринде ажылдап турар: Чугунов Константин—Даг Алтайда, Парцингер Герман—Хакасияда. Ынчалза-даа эрткен неделяда Герман археологтуг институттуң президентизи, ол институттуң төлээлериндэн аңгыда Берлин музейиниң төлээлери кирип турар бөлүк-биле кады бистиң республикага кээп чораан. Ужуражылгалар аразында чапсарда ол республиканың солуннарынга интервьюну берген.

—Дээрги Парцингер, Герман археологтуг институт "Аржаан-2" комплекизинден тывылган тывышты өөренип көрүп, эде кылырынга киришпишаан, деткикчилеп турар дээрзин билир бис. Ам бо үеде ол талазы-биле кандыг ажылдар кылдынып турарыл, тывыштың байдалы, уран чүүл, эртем талазы-биле үнезиниң дугайында немей чүнү чугаалап болурул?

—"Аржаан-2" комплекизинден тывылган тывыш канчаар-даа аажок үнелиг. Ол дээрге чүгле алдын эвес-тир, ол — эң-не бедик деңнелдиг уран чүүл-дүр. Ол скифтерниң уран чүүлүнде аң-мең стилиниң дугайында бодап турганывыстан көңгүс чаа бодалдар-дыр. Ынчангаш ол тывыштар уран чүүл-даа, эртем-даа талазы-биле кончуг улуг ужур-уткалыг. Бис боттарывыс талавыстан ол тывыштар-биле тергиин дээн специалистер ажылдазын дээш дыка кыстывыс. Тывыш делегей чергелиг болганда, чүгле Россия биле Германияда бар аргалар-биле эвес, бүгү делегейде бар амгы үениң аргаларын ажыглап турар. Ам бо үеде шупту специалистерниң дыннадыгларын Эрмитажтан коллегаларывыс-биле кады анализтеп көрүп тур бис. Өске чурттардан специалистер база киржип турар. Чижээлээрге, Франциядан коллегаларывыс тывышты металлургия талазы-биле анализтеп турар... Чаартып, эде кылыр ажылдарны Эрмитажтың специалистери колдуунда доозупкан, амгы үеде ол бүгүнү шинчилээр ажылдарны чорудуп турар. Чуруктар кылыры база дооступ турар, ынчалза-даа шуптузун тырттырып, аңгы-аңгы угланыышкыннар аайы-биле эртем-тайылбырларын парлап үндүрерин белеткээри база бар. Ооң соонда, ийи дылга—орус болгаш немец дылдарга шупту бар хевирлер дугайында.

—А белен эртем ажылдары бар ирги бе?

—Чок. Амдыызында чүгле эртем журналдарында хову археологтуг ажылдар дугайында баш бурунгаар бижээн кыска отчеттар бар. Шинчилел талазы-биле эртем тайылбырлыг материалдар амдыызында чок, чүге дизе ол дыка үр болур чорудулгадыр. Чүгле археология талазы-биле баштайгы томну безин келир чылын үндүрерин планнап турар бис.

—Бо тывылган тывыштар скиф культуразының дугайында мооң мурнунда билиишкиннерге кандыг-ла-бир салдар чедирип болур бе, силер чүү деп бодаар силер?

—Ынчанмайн канчаар. Ол тывыштар эрте-бурунгу скиф культуразының сайзыралының дугайында көңгүс чаа билиишкинни көргүзүп турар. "Аржаан-2" комплекизиниң ажыдыышкынынга чедир бис, Сибирьге ындыг бай базырыктарны, стильди, объектилерни көрбээн, билбес турдувус. Скиф-алдыннар дугайында Украинадан база Россияның мурнуу талазы—Кубань база Соңгу Кавказтан билир бис. Ооң мурнунда, амгы үеде Эрмитажта кадагалаттынган Руденко биле Грязновтуң казыышкыннарының түңнелинде тывылган Пазырык культуразының экспонаттары эң бай кылдыр санаттырып турган. Ол дээрге хөлчок каас органиктиг экспонаттар-даа болза, алдын эвес болгай. А Тывага ол езулуг белек-тир. Бүгү эртем делегейи, шупту скифологтар бай хааннар хөөржүдүлгелери чүгле Причерноморье—Украина база Россияның мурнуу талазында деп санап турган болгай. Ам ындыг объект Сибирьде база тывылган. Оон аңгыда, бис ам ол тывыштарны мооң мурнунда шинчилеп каапкан скиф комплекстери-биле деңнеп, хронологтуг анализ кылыр ужурлуг бис.

—"Аржаан-2"-ниң казыышкыннары доозулган деп санап болур бе?

—Ийе. Бис ам чаа силерниң республиканың Чазааның Баштыңы-биле туристер хаара тудары-биле ол объектини музейжидер кылдыр план чугаалажып олурдувус. Ол кончуг чугула айтырыг. Казыышкыннар доозулган, ам ол черни чон көрүп, өөренип база сеткил ханыышкынны алыр кылдыр кылыр херек. Ол дээрге силерниң төөгүңер чартыы ышкажыл.

—Чоокта чаа "Аржаан-2"-ден тывылган тывыштар кадагалаттынып турар күрүне Эрмитажы-биле республиканың Чазааның аразында дугуржулганы ам база бир чыл узаткан болгай. Ол чүнүң уржуунда болганыл?

—Ийе, мен ону дыннадым. Ол шиитпирни шын хүлээп алган деп бодап тур мен. Ол дээрге чурттуң иштики херээ болбайн канчаар, ынчалза-даа Тываже ол үнелиг чүүлдерни дедир эгидип турда, Тывага силерниң хоойлу-дүрүмүңерге дүүштүр ол бүгүнү шыгжаарынга бүгү таарымчалыг байдалдар болгаш чүс хуу бүдүн-бүрүн кадагалаар дээрзиниң магадылалы турар ужурлуг. Ол дугайын Эрмитажтың удуртукчулары болгаш республиканың төлээлери билип турар. Бис боттарывыстың талавыстан ындыг шиитпир хүлээп алдынганынга өөрүп турар бис, чүге дизе ол шиитпир бистиң тывышты эки шинчилээринге арганы болгаш немелде үени берип турар.

—Герман археологтуг институт кандыг-ла-бир хевирге Тыванын девискээринге шинчилээшкин ажылы чорудар деп турар бе?

—Амдыызында чок. Бис маңаа дыка хөй чылдар иштинде ажылдадывыс. 1997 чылдала бистиң ажылдакчыларывыс коллегалары-биле кады Тарлаг чанында черге ажылдап турган. Чоокта чаа бис Абаканның соңгу талазында хөлчок улуг хаан базырыын ажыдар талазы-биле ажылдар эгелей бердивис. Тываже ээп кээр бис бе? Үе көргүзе бээр ыйнаан. Күзел бар.

—Ам бо кээрде, кандыг сорулгалыг келген силер?

—Германияга скиф делегейиниң дугайында улуг делгелге ажыдарын күзеп турар бис. Ол бодалга "Аржаан-2"-ниң ажыдыышкыны улуг салдарлыг болганы чугаажок болбайн аан. Ынчалза-даа ол делгелгеге чүгле "Аржаан-2"-ни көргүзер эвес, а Алтайдан Пазырык культуразының, оон ыңай Казахстандан, Соңгу Ирандан, Мурнуу Уралдан, Сибирьден, Кубаньдан, Украинадан, Румыниядан база экспонаттарны кииришпиксеп турар бис. Бис скифтерниң эң барыын хөөржүдүлгелери тывылган Тывадан Берлинге чедир чаттылган скиф делегейиниң делгемин көргүзүксеп турар бис. Бистиң делгелгевис сорулгазы – ол онза ховар чүүлдү көргүзери. Силерниң республиканарның Даргазынга ол бодал таарышты, чөпшээрелин берди. Ол темага Чазак Даргазының оралакчызы дээрги Брокерт база Культура яамызының төлээлери-биле база чугаалаштывыс. Бистиң чоруувустуң сорулгазы колдуунда ол турган.

–Ол делгелгени ажыдарының эгелекчилери силерниң институт болуп турар ол бе?

—Ийе, ынчалза-даа ол Берлин музейи-биле кады кылган төлевилел-дир. Бистиң институт арыг эртем-шинчилел институдудур, ынчангаш боттарывыс ындыг хемчеглер организастап шыдавас бис. Бистерде эртем, а музейде делгелге талазы-биле дуржулга улуг. Мен бодум хуумда болгаш бистиң институт делгелгениң эртем концепциязы дээш харыысалгалыг бис, а арткан айтырыгларны Берлин музейи харыылаар. Берлин музейи бо төлевилелге киржир чөпшээрелин бергени дээш дыка өөрүп тур мен. Германиядан моон дээре эшти тывары болдунмас. Ол дээрге Парижте Лувр ышкаш, бүдүн комплекс музейлер кирип турар дыка улуг албан чери-дир. Ол аңаа дүүштүр делегей чергелиг делгелгелер эрттирер кончуг улуг арга-дуржулгалыг.

—Делгелге кажан база каяа болурул?

—2007 чылдың июль айда, Берлинге болур. Бо хемчегни хөлчок улуг политиктиг деңнелге эрттирер дээш кызып турар улус бис. Херектиң ужуру болза, Герман археологтуг институт Даштыкы херектер талазы-биле яамының кезээ болуп турар, чогум кымга-даа хамаарышпас эртем албан чери дизе шын боор, ынчалза-даа Германияның Даштыкы херектер талазы-биле яамызының адааанда (эгида) ажылдап турар. Яамы таварыштыр ажылдап тура, делгелге организациязының талазы-биле айтырыгны күзүн В.Путин биле Г.Шредерниң ээлчеглиг ужуражылгазының үезинде дугуржулга чедип алдынган дээрзинге идегеп турар бис. Делгелгениң презентациязынга Россияның Чазаандан база Тывадан Чазак Баштыңы баштаан төлээлер келирин күзеп турар бис. Германияның талазындан презентацияга чуртувустуң Президентизи база келир.

—Кызылче кээриниң мурнунда, Бии-Хем кожуунга барган болгай силер. Базырыктар турган черге база катап баарыңарга сагыш-сеткилиңерге чүү кирди?

—О-о! Бис базырыкка кежээ чеде берген бис, дораан-на хөй-ле сактыышкыннар сагыжымга кирди. Мен катап келгенимге хөлчок таарзынып тур мен. Алдын тып алыры—кончуг улуг шылгалда, харыысалга-дыр дээрзин чугаалаайн. Дораан-на хөй-ле айтырыглар тургустунуп келир: кадатты канчаар организастаарыл, кайнаар чүнү чедирерил, кым-биле чүнү дугуржурул, кымны кыйгыртырыл дээш, оон-даа өске. Ынчалза-даа ол төлевилелди эки дооскан бис. Эң кол чүве—катап чаартыр талазы-биле айтырыгны чедиишкинниг шиитпирлеп алганывыс. Эрмитажка четтирдивис. Ынчан биске болуушкуннуң чугулазын төнчүзүнге чедир бодаар арга-даа, үе-даа турбаан, чүгле организастыг айтырыгларны канчап шиитпирлеп алырын бодап турган бис. Кады демнежилгениң ачызында ону чедиишкинниг шиитпирлеп алганывыска өөрүүр-дүр мен. А бо удаада Аржаанче катап чедип кээримге, сагыш-сеткилим дойлуп, хөлзеп турду. Дораан-на шупту чүве канчаар болганын, кады ажылдап турган улустарымны сактып келдим. Базырык боду, долгандыр турар черлер, мында чурттап турар улустар база сагыш-сеткилимни хөлзетти.

— Дараазында археологтуг тывыштарны Тываже эккээриниң талазы-биле айтырыгларны шиитпирлеп турда, билишпейн баар байдал, азы маргыжыышкыннар туруп келбес бе, силер чүү деп бодаар-дыр силер?

—Мен болза, республиканың чонунуң үзел-бодалын өөренип көөр болза эки деп бодаар-дыр мен. Ол кончуг чугула. Мен ол чүүлдер силерниң музейиңерге турар ужурлуг деп бодаар-дыр мен. Ол дээрге силерниң культура-төөгүлүг салгал дамчыыр өнчү-хөреңгиңер ышкажыл. Ол силерге кончуг чугула— бүдүн делегейге боттарыңарның төөгүңерни көргүзер дендии эки аргаңар-дыр. Ол туризм-дир. Чамдык улус ол чүүлдер Москва азы Петербургка турар болза эки, ынчан ону хөй улус көөр деп турар. Ынчалза-даа херекти эки организастаар болза, туристер Тываже база кээп эгелээр болгай. Туризмниң ындыг хевириниң мөгейикчилери кайы хире хөй дээрзин көрген мен. Тыва дээрге дендии чараш орандыр, ынчангаш "Аржаан-2"-ниң дузазы-биле болдунар аргаларны делгемчидер болза эки деп бодаар-дыр мен. Базырыктан тывылган чүүлдер маңаа турары кончуг чугула, чон ындыг чүүлдерни кончуг эки билир. Бир эвес чон олар мында деп билир болза, археологтар, эртемденнер-биле оларның аразында маргыжыышкыннар турбас болур.

—Амгы үеде чугаа колдуунда алдын эдилелдер, херекселдер дугайында чугаа чоруп турар, а базырыктан тывылган улустарның мөчүзүнүң артынчыларының дугайында шоолуг дыңналбайн турар. Олар кайдал, салым-хуузу кандыг болурул?

—Ол дугайында база силерниң Культура яамызының төлээзи-биле чугаалаштывыс. Ол айтырыгны республиканың Чазаа шиитпирлээр ужурлуг. Ол чүүлдер Новосибирск хоорайда. Ында антропология талазы-биле хөлчок шыырак специалист ажылдап турар. Ол кижилерниң мөчүлериниң артынчызын өөренип көрүп турар, колдуунда ажыл доозулган. Новосибиржилер-биле ол темага база чугаалашкан бис, оларны удавас дедир эгидип болур.

— Оларны канчаар болза экил, черге дамчыдып, хөөржүдер азы музейге шыгжаар болза эки бе? Делегейде ындыг таварылгаларда кандыг шиитпир хүлээп ап турар ирги?

—Археологтуг объектилерден тывылган кижи мөчүзүнүң артынчыларын колдуунда инвентаризация кылгаш, музейлерниң фондуларынга шыгжаар боор чүве. Ол дээрге онза үнелиг тывыштар ышкажыл. Ам бо үеде безин кижиниң сөөгүнден ооң аарыгларының, канчаар чемненип, кандыг хевирлиг амыдырап чораанының дугайында дээш, оон-даа өске дыка хөй чүүлдерни билип ап болур. Элээн үе эрткенде, чаа эртем аргалары, техника дузазы-биле оон-даа хөйнү билип ап болур арга бар апаары чадавас. Ол айтырыгны канчаар шиитпирлээрин силер боттарыңар билир силер, ынчалза-даа меңээ, эртемден кижиге, бир эвес ол кижилер мөчүлериниң артынчыларын черге хөөржүдүп каар болза, харааданчыг болур ийик. Ол мээң бодум хууда бодалым-дыр.

—Сөөлгү айтырыг. Бистиң музейивис ындыг деңнелдиң экспонаттарын шыгжаар негелделерге дүгжүп турар бе?

—Чаа музейге амдыызында барбадывыс, ам баар деп тур бис. Ол кончуг чугула айтырыг-дыр, чугаа дыка үнелиг эртинелер дугайында чоруп турар болгай. Силерниң хоойлу-дүрүмүңер езугаар ону шыгжаар таарымчалыг байдалдарны тургускан турар ужурлуг. Ужуражылга үезинде Чазактың удуртукчулары Берлин музейиниң төлээзинден ооң бодалын айтырып, сүме кадарын дилээннер. Берлин музейи бо айтырыг-талазы-биле улуг дузаны чедирип, боттарының арга-дуржулгазы-биле солчурун дугуржуп алганнар.

Л.НАТПИТ-ООЛ белеткээн.

Г.Парцингерниң (солагай талазында) интервью берип олурары

КАДЫКШЫЛ – БАЙПААВЫС

Өске кижиниң амы-тыны дээш

Кижиниң (өске-даа амытаннарның-даа) амы-тынныг чоруурунга эң-не чугула чүве – хан. Ооң эвээжээри, төнери болгаш холумааның өскерлири чайлаш чок берге байдалга чедирер. Бодунуң ол хире үнелиг үүлүн өскелерден харамнанмас кижилер база турар. Олар дээрге – донорлардыр.

Тыва кижи – бодунуң чоок кижизинден азы ынакшаанындан шаг-шаандан бээр чүнү-даа харамнанмас чаңчылдыг. Ону улустуң аас чогаалы-даа салгалдарга угаадып келген:

Ханы ынак эжим сеңээ,
Ханым шанчып бээр мен бе?
Ханым шанчып бээринден
Харамнанмас, чалданмас мен.

Чамдык кижилерниң эъдиндаа кезип, кежин-даа союп берип турарын билир бис. Арта-ла, халас. Арта-ла, эки тура-биле. Ынчалза-даа ооң сөөлгү үеде акша-төгерик-биле холбажы бээр апарганы аажок айыылдыг. Чамдык кижилерниң байыырынга, чамдык кижилерниң амы-тынындан чарлырынга чедирип турар «сайгарлыкчы» үүлгедиглерни база билир бис. Ынчангаш оваарныры, серемчилелдиг болуру чугула.

Хан – кижиниң тынын алыр, тынгарар. Хан алыр, ханны өске кижиге кударынга белеткээр тускай станцияларны тургускан ужуру ол. Тывага ындыг станцияның тургустунганындан бээр шоолугла үе эртпээн, бо ажыл чүгле ССРЭ-ге каттышканывыстың соонда эгелээн. Тыва Автономнуг областың төп эмнелгезиниң чанынга хан алыр пункт чүгле 1946 чылда ажыттынган. А ТАР чазааның кежигүннерин эмнээр эмчи 1932 чылда ажылдап эгелээн. Ол үеге чедир дарга-сайыттарга бараан болуп келген Дотпаа-Хелиңни (эртемден А.Ч. Кунааның кырган-ачазы) Тока бирги удуртукчу болу бергеш-ле, Самагалдайже көжүртүпкен. Чүге дээрге даргалар чаңчыккан аайы-биле ол эмчиламазындан адырылбас болган.

1938 чылда безин чоннуң эмчилеринге чаңчыгып чадап турганын июль 2-4 хүннеринде болган арат херээженнерниң ийиги чөвүлел хуралынга Бии-Хемден Шиметтиң саналы херечилеп турар: «Мээң төрээн чүвемниң кадайы аарый бээрге, эмчиге чедириниң улуу, харын Шойжуңчап соржуга барып эмнедип турган. Оон эмчиже эккелдиреримге, аарыым кедерей берди дээш, каш хонгаш чана берген, ам-даа эттинмээн». (Ук хуралдың доктаалы, арын 19). Ол үеде орус эмчилерге шинчидер туржук, эмнелгеге божуур күзелдиг херээженнер ховар турган. А бир кижиниң ханын өске кижиге бээр дугайында чугаа безин турбаан. Харын «ханнаар» азы «багай ханны» аксыр арга тываларга бурун шагдан бээр турган.

1946 чылда область эмнелгезиниң чанынга хан алыр пункт ажыттынган. Ооң баштайгы эргелекчизи Галина Ивановна Федорович болган. 1960 чылда кезип эмнээр салбыр ажыттынарга, хан алыр пункт аңаа келген. Хан алыр пунктуну 1951-53 чылдарда Г.Е. Жданова, ооң соонда Н.И. Калачева база эргелекчилээн. 1975 чылда ук пункт хан алыр станция кылдыр тускайланы берген. Оон бээр чээрби чыл дургузунда Маргарита Николаевна Исакова эргелекчилээн. А 1995 чылдан бээр ооң эргелекчизинге Владимир Барышович Сарыглар ажылдап турган. Апрель айдан эгелээш, ол кадык камгалал сайыдының оралакчызы эрге-дужаалда ажылдап эгелээн.

Станцияда 20 хире эмчи, лаборантылар ажылдап турар. Татьяна Верещагина мугур 40 чыл ажылдааш, пенсияже үнген. Мария Боброва, Татьяна Сысонова, Валентина Тырышкина олар база үр ажылдааннар, ам хүндүлүг дыштанылгада. Галина Артемьевна Адольф 1975 чылдан бээр хан алыр сестра болуп, үлегерлиг ажылдап турар. Людмила Кызыл-оол, Шончалай Мергеновна, Шончалай Николаевна Монгуштар база-ла шудургу ажылдап чоруурлар.

Станцияның ажылдакчылары донорлардан хан алыры-биле чергелештир боттары донор болуп, ханын бээр ужурга база таваржып турарлар. Чижээлээрге, Галина Казакова Чадааның хан алыр пунктузун эргелекчилеп тургашла, улуска бодунуң ханын берип турган. Кызылдың хан алыр станциязынга ол буянныг чаңчылын база уламчылаан. Ооң түннелинде, ол Россияның Хүндүлүг донору атка четкен. Альбина Ельфимова база бо хүндүлүг атка төлептиг болган. Оларга четтиргенин илередип, мөгейип чоруур кижилер эвээш эвес. Апрель 1-ниң түннелибиле алырга, хөрээнде «Россияның Хүндүлүг донору» демдектиг кижилер – 54, а «ССРЭ-ниң Хүндүлүг донору» – 12. Олардан 21 кижи РФ-тиң кадык камгалал сайыды М.Ю. Зурабовтуң 2004 чылдың ноябрь 10-дагы №60-Н дужаалыбиле «Россияның Хүндүлүг донору» хөрек демдээ-биле шаңнатканнар. Ол демдектерни ТР-ниң кадык камгалал сайыдының оралакчызы В.Б. Сарыглар апрель 16-да ук яамыга байырлыг байдалга тывыскан.

Сөөлгү шаңнатканнарның иштинден Надежда Яковлевна Непомнящая 1929 чылда, а Чечен Чорбаевич Седипей 1968, Артур Санааевич Девек 1962 чылда төрүттүнген. Чечен Седипей 63 катап хан дужааган, назыны ам-даа аныяк. Улуг-Хем кожууннуң Хайыракандан Сергей Шарап, Турандан Наталья Майнашева, Шагаан-Арыгдан Сандаңмаа Түлүш болгаш өске-даа идепкейлиг, өске кижилерниң кадыы дээш арыг ханын харамнанмас донорлар хөй. А бо материалдың автору «ССРЭ-ниң бирги чергезиниң донору» хөрек демдээн 1976 чылдала алган.

«Россияның Хүндүлүг донору» хөрек демдээн ханын 40 катап берген, азы плазмазын (ханның суук бүдүмелин, хан суун) 60 катап дужааган донорга тыпсыр. Хан биле хан суун аралаштыр база дужаап болур. Бо таварылгада, ханны 25 катап дужаары албан, ол аразында хан суун 15 катап дужаар, каттыштыр 40 болур. Ынчалза-даа ону он-он чылдар дургузунда боду санап турар донор чок, ол ооң сагыжынга-даа кирбес. Донор кижиниң мага-боду, сагыш-сеткили хан дужааксады бээрге-ле, станцияга чеде бээр, ол-ла. Ол дээрге, хостуг эки турачылар-дыр. А дежурный донорлар үргүлчү белен турар. Оларга дүнхүн деп чүве турбас, кажан-даа кыйгыртыптар. Бо чүүлдүң автору чорумал ажылдыг болганындан, нургулайында аарыг кижилерниң төрелдериниң дилээн күүседип келген. Чамдык таварылгаларда эмнелгеге аппаргаш, бергедээн кижи-биле кожа чыттыргаш, судалдан судалче ханны дорт аксып-даа турдулар.

Улуг-Хемден Сандаңмаа Түлүштүң 43 катап дужааган ханы 19 литр болган. Ону бодаптарга, 70-80 катап дужааган кижилерниң ханы кайы хире болурун даап бодаары берге. Ындыг донорлар база бар. Ниитизи-биле станцияга 400-500 кижи ай санында ханын дужаап турар. Оларның 20 хирези үениң бергедээнинден ханын өртектиг берип турар. Кандыг-даа таварылгада, кан кадык болгаш элээр кижи ханын дужаар ужурлуг. Бо бүгүге удуртулга кылыр кол документивис – бо чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болган ТР-ниң донор ажылының дугайында хоойлузу.

Чыл дургузунда ийиден эвээш эвес катап ханын азы хан суун дужааган кижи ажыл кылыр шинээн чидирер болза, ажыл төлевирин бүрүн төлеп бээр, санаторий-курортче чиигелделиг путевка бээр, бажың хөлезизи төлээринге дуза көргүзер. А «Россияның Хүндүлүг донору» хөрек демдээниң эдилекчилери РФ-тиң Чазааның айтыышкынын езугаар дараазында чиигелделерни алыр: күрүне болгаш муниципалдыг эмнелгелерге эмчи дузазын халас, санатор-курорттарже чиигелделиг путевкалар алыр, чылдың таарымчалыг үезинде төлевирлиг шөлээ, чылдыңна алды муң рубль хемчээлдиг төлевир алыр.

Донор ажылынга хамаарышкан айтырыгларны Хан алыр станциядан (Кызыл, Чүлдүм кудумчузу, 1, тел.: 1-34-64) билип ап болур.

Кара-Күске ЧООДУ,
Россияның Хүндүлүг донору.

"Кызыл-дустаарынче" аъткарып болур-дур

Школачы чылдарымда лыжалыг чуңгулап тургаш, хаядан чайылгаш, үттүг чарным сынган турган. Мени Николай Васильевич Сизых эмчи эттиндир эмнеп каан. Ынчан ол дыка аныяк турган. Аарыг тыва кижилер-биле дыл билбес хирезинде-ле, чугаалажыптар турду. Кижизиг, биче сеткилдиг, эриг чымчак сөстери-биле эмнедип чыдар кижилерниң сеткил-хөңнүн көдүрүп, амыдыралче турасоруун оттуруп, часкарып, хей-аъдын бедидип турганын ам улгадып келгеш, угаап-бодап, чонга, аарыг кижилерге, ооң чедирген буянын база катап автоорук айыылынга таварышкаш, сактып орар-дыр мен.

Ынчан бо үе ышкаш дериг-херексел, эм-таң бар эвес. Николай Васильевич эмнелгеге көстүп кээрге-ле, байдал бир янзы апаар турду. Ол улуг кижилерге чеде бергеш: "Ам кандыг, авай?", а бичиилерге барганда, эктинден суйбап, каттырып, имнеп, сеткилин часкарып, сергеткеш: "Ажырбас, сегиир-ле, скоро играть, бегать будешь" дээр турган.

Ол эмчиниң чазык-чаагайын, бөдүүнүн, кижилерге хүндүткелдиин магадап көргеним ол боор оң, эмчи болур күзел төрүттүнүп, эмчи дугайында номнар, сеткүүлдер номчуур турган мен. Ынчалза-даа күзел бүтпээн, хомудавас мен, ынчалзажок башкы болган мен. Бо база буянныг мергежил.

Назын улгаткан тудум, бичиимде сынган будум аарып, аскап эгелээн. 1994 чылда ийиги бөлүктүң инвалиди болдум. 2002 чылдың октябрьда автоорук айыылынга таварышкаш, ол-ла будумнуң дөңмээ сынган. Дуржулгалыг эмчи Верещагинге кезиишкин эртим. Черле ол буттуң дөңмек-биле үттүг чарын чүзү ээлбес, аарыыр турган. Ам ол бут өске будумдан чолдак, бастынмас, шимчээрге, аарышкылыг. Кезиишкин соонда, чеди ай дургузунда орундан турбайн, чыткан мен.

2003 чылдың май 22-де ВТЭК-тиң эмчилери аарыг кижилерге кандыг мергежилдиң эмчилери келгенин-даа таныштырбаан. Ынчан "ходунок" дузазы-биле арай деп туалет чедер турдум. Сөөлүнде ол комиссияда эр эмчини Олег Маспын-оолович Чаш-оол деп дыңнап, билип алган мен. Ол эмчи келген дораан-на: "Туруңар, дорт чыдыңар! Буттарыңарны дорт сула салыңар!" деп командылаппла эгелээн.

Аарыг-човаланны кижи дилеп-чалап алыр эвес. Хилинчектенип, муңчулуп-муңгарап чыдырымда: "Бо эттинген кижи-дир. Кожаларындан айтырар болза, маңнап турар болгай аан бо" дээни дыка хомуданчыг, уттундурбас бооп хөрээмде артып калган. Барып-барып "эмчи" деп буянныг мергежилдиң кижизи аарыг кижиниң сагыш-сеткилин көдүрер, сергедир тудум, мынчаар куду көрүп, кандыг-бир бичии эник ыт ышкаш чаңнаарга, "бо эмчи кижидир эвеспе" деп бодаары безин берге апаар чорду. Чүге дээрге, эмчиниң караа көскү, кулаа дыыжы, сеткил-сагыжы аваныы дег, уян-чымчак дижир ийик чоп. Инвалид бөлүү тыпсырда, аарыг кижини куду көөрү албан эвес болгу дег.

Чоокта чаа—2005 чылдың июнь 21-де база ВТЭК эмчилерингe кирдим, бөлүүмнүң хуусаазы төнген үези ол. Ол-ла Олег Маспын-оолович өөрлери олуруп безин четтикпээнде, эжиктен кирип ора-ла, команда берип эгелээн. "Бээр келиңер!" дидир-ле. Даяңгыыш дузазы-биле кылаштаар болгаш ол дугайында чугаалаарымга: "Даянгыыш чок кылаштаңар, анаа кылаштап турар ийик силер чоп" дидир-ле. "Дүжепкен ирги бе?" деп бодал башка кирди. "Диванга сыртык чок дорт чыдыңар! Буттарыңар хөндүрүңер!" деп бо-ла. Мээң аарыг будумну аай-дедир тудуп, диванга чыпшыр базып, шаг болду. Уелап, човуурт-таарымга-даа тоовас болду. Езулуг шын эмчи болза, канчаар чыдар, шимчээрин айтып, эп-чөп-биле чугаалажып, шинчиир ыйнаан.

Келген эмчилер кижиде бар өске аарыгларны база көөр, дыңнаар чүве ыйнаан деп бодааш, амгы байдалымны, өске аарыгларымны таныштырарын оралдаштым. Дыңнаар, чугаалажыр кижидаа чок, чүгле Олег Маспын-оловичи-ле колдап турар болду. Коргуп, девидээнимден чүрээм дүргедеп, бажым дескине берген. Терапевт эмчи шинчиирге, хан базыышкыны 138-80, чүректиң согуу (судал) минутада 133 четкен болган. Бодумнуң доктаамал ханым базыышкыны 110-70 турар ужурлуг чүве. Чугаалашпас-даа, дузалашпас-даа эмчи болду.

Дөңмээм сынган соонда, муңчулуп-муңгарап, стресс байдалга олургаш, "инфаркт миокарда" деп аарыг база алган турган мен. Үргүлчү ол аарыым кирерге, дүрген дуза машиназы чалаар, эмчиге чыдар апарган мен. Бажыңга чүгле эмнер күжү-биле олурар мен. Ол ВТЭК комиссиязының соонда база ол аарыым кирген соонда, бо хүнге чедир оожургап, орталанып чадаштым. Эмнер ижеримге-даа хоржок. Олег Маспын-оолович ышкаш эмчилер дуза кадар хамаанчок, аарыг кижини "кызыл дустаарынче" аъткарып болурдур деп түңнелге келдим.

ВТЭК комиссиязының шак мындыг байдалдыг инвалид бөлүк тодарадып, аарыг кижилерге кижизиг эвес хамаарылгазында тывызыктың харыызы билдингир: чамдык эмчилерниң культуразының кудузу, эмчи кижиниң этиказын, даңгыраан сагыварзы, мергежилин хүндүлеп, үнелеп көрбези, аарыг-човаланга туттурган кижилерни хүндүлевези. Сөөк-даяа бертик дээрден башка, инвалид кижиниң угаан-сарыылы кадык, амыдыралды көрүп, дыңнап, сайгарып, билип олурар болгай. Тыва кижилер кандыг-даа бергени шыдажып эрте бээр: боттарывыска тоомча чок, чөпшүл шынарлыг, боттарывыс дээш туржуп чаңчыкпаан болгай бис.

А өске талазында комиссия кежигүннериниң кайы-даа таварылгада киржилгезин, санал-оналын дыңнавадым. Комиссияның эмчилериниң чөптүг, шын ажылдавайн турарын чон көрүп, билип, чугаалажып турар. Сөөлгү үеде чамдык хыналдалардан херек кырында оларның ажылы илереп, тодараттынып, "Эрзинде, Улуг-Хемде ынча-мынча кижи меге инвалид бөлүктүң пенсиязын ап турар" деп солуннар, радио-телевидение дыңнадып турар апарды ышкажыл. Акша ап, эрге-дужаал, таныш-көрүш ажыглап инвалид апаары шуут чаңчыл апар чыдар. Ону чажырар-даа хөлү эрткен. Акша сунуп шыдавас кижилерге чамдык эмчилерниң кижизиг эвес чоруунуң ук-дөзү ында база чадавас. Инвалид бөлүк алган кижилерниң отчет-учеду бар чүве ыйнаан. Эгелээн хыналданы төнчүзүнге чедирип, шынны тывар, ону чөптүг, чидиг айтырыг деп кижи бүрүзү угаап көөрү чугула.

Ниитилелдиң кандыг-даа кежигүнү эргелиг болгаш хүлээлгелиг, эргезин боду камгалаар ужурлуг. Олег Маспын-оолович комиссия эрттирипкеш, үнерде: "90 харлыг, орундан туруп шыдавас кижиге ийиги бөлүктү тыпсып кагдывыс" деп, кандыг-бир буянныг үүле бүдүрүп каан чүве дег чугаалангаш, үндү. Ол та кым чүве ыйнаан.

ВТЭК комиссиязының харыысалга чок, каржы-хажагай аажылалын, инвалид бөлүктү чөптүг эвес тодарадып, тыпсып турарынга таварышкан, ону көрген, билген кижилер солуннарже бижип, радио-телевидениеге чугаалап, илередир болза, амыдыралда бо "хамчыктыг аарыг" чавырлыр чадавас. "Сөөктү хемдээш, хемиргилеп, чилиинге чедер" дээр ышкажыгай. Чон шимчеп, "хемдип, хемирип" турза, туюлунга чеде бээр оң. Боттарывыстың эргелеривисти чөптүг ажыглаар дээр болзувусса, четпестерни оюп эртпейн илередир, эптеш чокка тодарадыр, демисежир хүлээлгелиг бис.

Чоокта чаа-ла курорттарга эрге-дужаалдыг кижилер, оларның таныш-көрүжү, дөргүл-төрели, акшалыг, шыдалдыг кижилер колдап дыштанып турду чоп. Аарыг кижилерге путевка белен тывылбас турду. Шүгүмчүлел неп-тереп, чамдык удуртукчулар дүшкен соонда, ам инвалидтер, хоочуннар арбыны-биле дыштанып эгеледи ышкажыл.

Дудаа ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Өөредилге черлеринде

Мергежилинге сонуургалы чаа хевээр

Хакасияның Н.Ф. Катанов аттыг күрүне университединиң Кызыл хоорайда төлээ черинге юриспруденция факультединге бот-өөредилге-биле өөренип турар бис. Алды ай болгаш-ла, сессиявыс эгелээр. Ийиги курска келгенивисте, сессия үезинде "Кеземче күүселдезиниң хоойлужудулгазының дугайында" эртемни, Абаканда университеттиң бодундан Виктор Семенович Назаров деп башкы биске лекция номчуп келген.

Бо дээди өөредилге черлеринге өөренип чорааш, ол дег солун башкыга таварышпаан мен. Баштайгы хүнде-ле Виктор Семенович бисти шагда-ла таныыр чүве дег ажык, бөдүүн карактары-биле көрүп, оюн-баштак-биле лекциязын эгелээн. Сактырга, кеземчелер күүселдезиниң дугайында лекция номчуур кижи аажок шыңгыы болгу дег. Виктор Семенович ындыг эвес, кандыг-даа байдалда баштак чаңын салбас, кандыг-даа таварылгаларда, кижилерниң сагыш-сеткилин билир, херек үеде дыңнакчының хөңнүн чазаптар сөстү тыптар кижи болган.

Эгезинде ындыг баштак башкының лекцияларында ынчап амырап дыштаныр-дыр бис деп бодаан бис. Кайын ындыг боор, Виктор Семенович лекцияларын херек кырында амыдыралда чижектер-биле холбап номчуур-даа болза, эң херек билиишкиннерни ыяап-ла бижидер, бердинген теманы ыяап-ла хандыр тайылбырлааш, чамдык билдинмес нарын билиишкиннерге дискуссия эрттиргеш, амыраар башкы болган. Ындыг кичээл үезинде кижи лекцияның темазын дыка эки билип алыр. Ынчангаш ооң лекциялары биске кончуг онза болган. Виктор Семеновичиниң удуртулгазы-биле диплом ажылы бижиир студентилер-даа аравыста хөй болган.

Бот-дугайты Виктор Семеновичини сонуургап, чапсарларда ооң-биле чугаалажы каап турган мен. Ол Томск хоорайның күрүне университедин 1976 чылда дооскан. Ооң соонда 7 чыл иштинде Красноярск хоорайга прокуратурага истекчи бооп ажылдаан. Дараазында прокурорнуң оралакчызы, ооң соон дарый, улуг прокурор бооп, 20 чыл ажылдаан.

Виктор Семенович пенсияже үне бээрге, бедик мергежилдиг специалисти Хакасияның Н.Ф. Катанов аттыг күрүне университединче башкылаары-биле чалаан. Херээнге бердинген юрист үр-даа боданмайн, чөпшээрешкен. Ынчангаш бо хүннерге чедир ук университетте башкылап чорууру бо. Кызыл хоорайга лекциялар номчуп, каш-даа келген. Тыва кижилерниң сеткилиниң бичезин магадап чоруур башкы болган. Келир үеги юристер, прокурорлар, болчукчулар, судьялар-биле ажылдаары аңаа солун болуп турарын ол чугаалады. Ажылынга, мергежилинге сонуургалы ам-даа аныяанда дег, чаа хевээр. Ада-иези күш-ажылдың болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, ада-иези: Семен Александрович, Александра Евгеньевна 80 ажыг харлыг, ургларының аразында ам-даа чурттап чоруурун ол өөрүп чугаалап орду. Ургларының улуу Оксана ачазы дег юрист болган. Өскелери – чаа бизнес оруун шилип алганнар. Кажан күш-ажылчы шаңналдарын сонуургай бээримге, Виктор Семенович элдепсине берди. Мени корреспондент деп билип алгаш, айыылдыг кижи-биле чугаалажып каапкан-дыр мен деп баштактанды-даа. Ол-ла хевээр шаңналдарының дугайын ыыттавады. Бодунуң дугайын мактанып чугаалаар хөңнү чок, бир эвес бижиксээр болзуңза, канчаар көстүп тур мен, ынчаар бижип каг, ылаптыг үүл ол-дур деп баштактаны аарак чугаалады. Башкының мыя ол баштаа безин меңээ өөредиг болган.

Борис ОНДАР.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлериде

Мурнунда турганындан хөйну төлээр

2005 чылдың июль 1-ден эгелеп, Кызыл хоорайның школа назыны четпээннерниң муниципалдыг албан черлеринге ургларны тургусканы дээш төлевир өскен.

Бо үеге чедир чаңгыс уругнуң садикке турганы дээш бир хүнде төлевири 230 рубль 17 көпеек турган. А айның 22 ажыл хүнүнде (уруг аарывайн, бүдүн ай барган болза) бо сан 5063 рубль 74 көпеек бооп турган. Ада-иелер айда бир уругнуң чарыгдалынга 718 рубльди төлеп турган.

Төлевирни өстүрери чугула апарган. Ам ада-иелер айда 1012 рубльди төлээр апаар, 296 рубльге азы 20 хууга өскени ол. Үштен хөй ажы-төлдүг азы өскүс, ада-иезиниң хайгааралы чок уруглар азырап турар ада-иелер чаңгыс уруг дээш айда 506 рубльди төлээр.

Ада-иелерниң ургларын школа назыны четпээннерниң муниципалдыг албан черлеринге тургусканы дээш төлевирниң улгадырының дугайында чугаа эрткен чылдың төнчүзүнде-ле чоруп турган. Ооң амыдыралга кажан-бир боттаны бээрин олар билип турган. Кызыл хоорай чагыргазының өөредилге талазы-биле комитединиң удуртукчузу Г. Гостева мынчаар санап турар: "Ада-иелер садик дээш төлевири 1993 чылдала үнген "хасбулатовчу" доктаал езугаар чоруп турган. Ында уруглар садынга уругнуң турганы дээш ниити чарыгдалдарының 20 хуузун ада-иеден төлевир ашпас болурун айыткан. Бис ниити чарыгдалдарның үгле 12-15 хуузун ап келген бис. 2004 чылдың чазынында сөөлгү катап төлевир өскен. Школа назыны четпээннерни муниципалдыг албан черлеринге тургусканы дээш ниити чарыгдалдар оон мурнунда өскендаа болза, ада-иеден төлевирни ам улгаттырып турары бо. 90 чылдарда өртек өзерге-ле, үш ай болгаш эде санаашкынны кылып турган болгай. Ам ада-ие төлевирин квартал санында эде санаарын чедип алыр бис. Хүн бүрүнүң санаашкынынга аъш-чем, коммунал ачы-дуза чедирилгези, эмнер, эт-херексел өртээ дээш, өске-даа чарыгдалдар кирип турар.

Ада-иеден төлевирлерни школа назыны четпээннерниң муниципалдыг албан черлерин хандырарынга хоорай бюджединиң чарыгдалдарын дуглаары-биле өстүрген. Бо айтырыг талазы-биле хоорай чурттакчыларындан дыка хөй айтырыглар телефон дамчыштыр келген. Чамдык улус төлевир өскенин оор езу-биле, а өскелер—кижизидикчи башкылар боттарының шалыңнарын өстүрер дээш кылган деп санап турар.

Херек кырында бис Сибирьниң хоорайларында арга-дуржулганы өөренип көрдүвүс. Ында айда эң биче төлевир 1500 рубльге деңгеен бооп турар, а хуу садиктерге—2000 рубль ажа бээр. Педагогтарның шалыңынга ол төлевир бичии-даа хамаарылга чок. Россияда хоойлужудулга езугаар бистиң чуртувуста ортумак-даа, школа назыны четпээннерге-даа өөредилге халас. Ада-иелерден төлевир дээрге, өөредилге дээш эвес, а уругнуң садикке турганы дээш төлевир-дир. Ол акша аъш-чем, коммунал ачы-дузазы чедиргени база өске-даа чарыгдалдарже үнүп турарын билзе чогуур".

Бистиң корр.

Нобель шаңналының лауреады XIV Далай-Лама башкының 70 харлаанын 2005 чылдың июль 6-да байырлап эрттирер талазы-биле Тензин Гьяцо башкының

ПРОГРАММАЗЫ

8.00—9.00 шакта —Буддийжи оран-сава тудугларының комплекизинден Кол Хүрээни тудар черни тодарадырының талазы-биле хемчеглер болгаш XIV Далай-Лама башкыга узун назын, кадыкшыл күзээн номчулгаларны Тензин Гьяцо чорудар. Болур чери—Кызыл хоорайның Мурнуу микрорайону.

10.00—13.00 шакта —18 хар чедир аныяктар аразынга национал хүреш маргылдаазы. Болур чери—Совет Тыванның 5 чыл ою аттыг стадион.

16.00—18.00 шакта —Уран-шевер болгаш аъш-чем кылыгларының садыг-делгелгези. Болур чери—Совет Тыванның 5 чыл ою аттыг стадион.

18.00—19.00 шакта —Байырлал кеззэ. Болур чери—Совет Тыванның 5 чыл ою аттыг стадион.

19.00—19.30 шакта —Номчулга. Болур чери—Совет Тыванның 5 чыл ою аттыг стадион.

19.30—20.00 шакта — XIV Далай-Ламаның дүжүлгезинге ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың байырлал тортун сөңнээриниң езулалы. Болур чери—Совет Тыванның 5 чыл ою аттыг стадион.

20.00—21.00 шакта —Концерт. Болур чери—Совет Тыванның 5 чыл ою аттыг стадион.

21.20—23.30 шакта — Дискотека. Болур чери—Совет Тыванның 5 чыл ою аттыг стадион.

18 хар чедир оолдарның кичээнгейинге!

XIV Далай-Лама башкының төрүттүнген хүнүнге тураскааткан национал хүреш маргылдаазынга киржир күзелдиглерниң бижидилгезин **2005 чылдың июль 5-ке чедир "Херел" спорт-залында чорудуп турар.**

Оргкомитет.

«Шынның» 80 чылынга

Чаа ажыдыышкын кылганы-биле дөмей

Мурнуку чылдарда "Шын" солунну чагыдып алгаш, ында үнген чамдык солун материалдарны кичээлдерге ажыглап, өөреникчилерге утказын тайылбырлап берип чордум.

Мээң башкы стажым 51 чыл болуп турар. 76 харлыг-даа болзумза, сеткилимге таарышкан үүлдерни солундан үзе кескеш, тускай папкага шыгжап алыр чаңчылым хевээр арткан. Делегейде-даа, Тывада-даа сөөлгү медээлерни "Шындан" номчуп, телевизордан көрүп олурар мен. "Шын" солунну Чазак канчап-даа деткиир боор деп идегеп орар мен.

Чогум үүнү кезип, арттырып алганымны сонуургадып көрейн. Философия эртемнериниң кандидады М.С.Байыр-оолдуң база Тыванның улустуң чогаалчызы, шүлүкчү, драматург, философ, журналист Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының С.К.Тока дугайында бижээн үүлдерин улуг сонуургалбиле "Шындан" номчудум. Черле ынчаш бо солунда чогаалчыларның бодалын, сеткилин, саналын номчааш, бөдүүн кижи бодунга чаа ажыдыышкын кылганы-биле дөмей боор үве-дир. Оон аңгыда, Тыванның улустуң чогаалчызы, улуг эртемден Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның, алдарлыг чогаалчылар Александр Даржайның, Кара-Күске Чоодунуң, Маадыр-оол Ховалыгның, Черлиг-оолу Кууларның, Екатерина Тановаының, Эдуард Мижиттиң база делегейде билдингир Моолда чурттап чоруур Чинан оглу Галсанның үүлдерин онза сонуургап, оларны шыгжап алдым. Моолда эртем доктору Золбаяр Иргиттиң "Ыраажы хемниң тыважы оглу" деп үүлү база папкамче немешти.

"Шын" солун чок болза, бо бүгүнү инвалид бодум кайыын тып алыр ийик мен. Чогаалчы кижи дээрге чонунуң угаан-медерели, арын-нүүрү, сагыш-сеткили, турасоруу, ооң көрүнчүү деп билип чоруур мен. Олар анаа эвес, бойдустан чаяаттынып төрүттүнген чоннуң шылгараңгай оолдарыдыр.

Арбычыга ДАРЖАА.
Кызыл хоорай.

Тыва Республикада Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне эргелелиниң коллективи Мөңгүн-Тайга кожуунну чонну ажылга хаара тудар төптүн директору Владимир Дамдынович Тейнинге өөнүн ишти

Анна Доржуевна
ТЕЙНИННИҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлеппүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7000. Чагыг 72.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Хереченлелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.